

5

Staphorst – De crisis als stimulans

In het vorige hoofdstuk is gebleken dat het zonder wettelijke regeling moeilijk was om tot ruilverkaveling te komen. In 1924 werden de inspanningen van de voorstanders van een dergelijke wet beloond. Op 1 december van dat jaar trad de eerste ruilverkavelingswet in werking. Hiermee werd het mogelijk om met toestemming van de meerderheid der belanghebbenden tot ruilverkaveling over te gaan. Dit bood mogelijkheden voor voorstanders van ruilverkaveling in heel Nederland. In Staphorst, dat al ruim voor 1924 regelmatig genoemd werd in discussies omtrent ruilverkaveling, begon men eveneens met pogingen om tot verbetering van de cultuurtechnische situatie te komen.

5.1 Staphorst aan het begin van de twintigste eeuw

In 1854 kwam het Landhuishoudkundig Congres, een vereniging die zich inzette voor vernieuwing en verwetenschappelijking in de landbouw, bijeen in Assen.¹ Een van de onderwerpen die aan de orde kwam, betrof de versnipperde ligging van landbouwgronden. Hoewel de inhoud van de discussie voornamelijk op de nationale problematiek was gericht, werd één gemeente bij naam genoemd: ‘Door anderen werd nog herinnerd aan de buitengewone ligging der boerenerven in de gemeente Staphorst, welke, bij eene geringe breedte van soms nog geen twintig ellen, soms wel een uur gaans lengte hebben. In welke gemeente vooral, indien het mogelijk ware, eene nieuwe verdeeling der landerijen zeer nuttig zoude zijn’.²

¹ Meer informatie over het Landhuishoudkundig Congres is te vinden in: Van der Poel, *Verslagen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*.

² *Verslag van het verhandelde bij het IXe Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres* (1854) vraag 21, 40, 460-462.

5.1.1 Ontginningsgeschiedenis

De kenmerkende verkaveling in de gemeente Staphorst (Afbeelding 5.2) ligt aan de basis van de cultuurtechnische problemen die men er rond 1900 aantrof. De situatie was het gevolg van twee belangrijke processen. Dit was in de eerste plaats de wijze van ontginnen en de daarmee samenhangende herhaaldelijke verplaatsing van de dorpen sinds de twaalfde eeuw. Daarnaast is ook het plaatselijk gehanteerde systeem van erfdeling in deze plaats van belang.

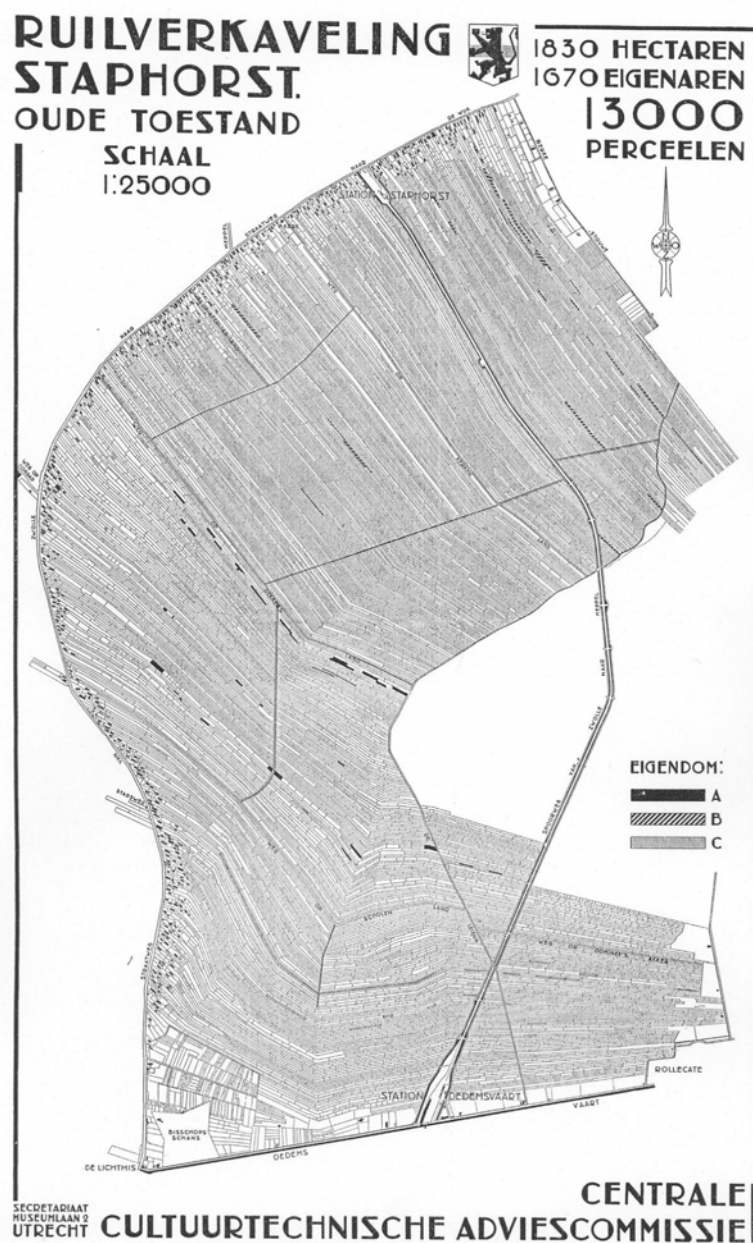
De ontginning van het gebied waarin Staphorst en Rouveen liggen, wordt door Vervloet en Bording eind twaalfde eeuw gedateerd.³ Zij plaatsen de eerste bewoning op veenterpjes in de buurt van De Wijk. Van hieruit werden de gronden verdeeld op basis van het recht van opstrek. In het algemeen hield dit in dat de ontginners vanuit een basis, vaak een waterloop, het veen, zo ver als ze maar wilden, konden ontginnen. Men begon met het ontwateren van het veen door haaks op de ontginningsbasis sloten te graven. Daar het veen achterin hoger lag dan aan de ontginningsbasis bevorderde dit de afstroming en werd het veen droger.⁴ Aan de achterzijde van het ontgonnen blok werd een zogenaamde leidijk aangelegd. Deze moest voorkomen dat water uit hoger gelegen, onontgonnen veen het ontgonnen gedeelte op zou stromen. Aan de zijkanten van ontgonnen blokken, of slagen zoals deze worden genoemd, werden met hetzelfde doel zijdwendes opgeworpen. Dorpen die een dergelijk nederzettingsspatroon vertonen, worden aangeduid als streekdorpen. Staphorst en Rouveen zijn hier schoolvoorbeelden van. Het is een veel voorkomend type nederzetting, dat bijna overal waar eens veen was, wordt aangetroffen. Hoewel niet alle dorpen van dit type dezelfde extreme versnippering als Staphorst kenden, is ook elders omdeze reden tot ruilverkaveling overgegaan. De spits toelopende vorm van het verkavelingspatroon in de gemeente Staphorst is te wijten aan de vorm van de ontginningsbasis: het Zwarte Water en het Meppelerdiep. Deze beschrijven samen ruwweg een kwart cirkel.

Een bijzonder gegeven aan Staphorst en Rouveen is dat deze dorpen meerdere malen verplaatst zijn. Rond 1400 is het dorp oostwaarts verplaatst naar de Hooidijk, waar het tot ongeveer 1575 gevestigd bleef. Halverwege deze periode vond er weer een oostwaartse verschuiving plaats, richting het Benedenpad. Hier vond bewoning plaats tussen circa 1475 en 1600. Uiteindelijk vestigden de bewoners zich op de huidige locatie.

³ Vervloet en Bording, cultuurhistorisch onderzoek landinrichting "Rouveen", 32.

⁴ Vervloet, *Inleiding tot de historische geografie*, 107.

Afbeelding 5.1 Ruilverkaveling Staphorst (oude toestand)

Bron: Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1937).

De herhaaldelijke verplaatsing van de dorpen is te verklaren vanuit de behoefte aan akkerland. Het veen werd ontwaterd, met als resultaat dat het in hoog tempo oxideerde. Als gevolg hiervan trad er een aanzienlijke bodemdaling op. Deze daling had een relatieve stijging van de grondwaterstand als gevolg, waardoor het gebied langzaam maar zeker ongeschikt raakte voor het bedrijven van akkerbouw. In eerste instantie verlegde men de bouwlanden naar verderop gelegen, hogere delen van het veen. Wanneer de wateroverlast bij de boerderijen en de afstand naar deze gronden te groot werden, werd de nederzetting langzaam maar zeker verplaatst naar de nieuwe landbouwgronden. De oude landbouwgronden kregen de functie van wei- of hooiland. Ook op de laatste - huidige - locatie bleek men last te krijgen van overtollig water, getuige het rapport dat Louwes over de waterhuishouding in Overijsel schreef (paragraaf 4.2). Deze toestand en de gevolgen voor de landbouw daarvan zullen in de volgende paragraaf aan de orde komen.

De indeling in langwerpige stroken zoals die in Staphorst rond het midden van de negentiende eeuw bestond, was echter niet alleen het gevolg van de wijze waarop het land ontgonnen werd, maar ook van het gehanteerde systeem van erfdeling. Na het overlijden van een gezinshoofd kreeg ieder kind een gelijk deel van het land. Daar het land van oost naar west nogal verschilde in kwaliteit, werden de toch al langwerpige percelen in de lengte verdeeld. Deze methode verzekerde alle erfgenamen van gelijkwaardige stukken land. Wanneer deze wijze van verdelen een aantal generaties achtereen wordt toegepast, leidt dit tot een sterke versnippering van eigendommen. In het geval van Staphorst was de versnippering zo extreem dat de boerderijen niet meer naast elkaar aan de weg pasten, maar achter elkaar op de percelen werden gezet.

Ook elders bleek de verdeling van het land in zeer lange, smalle percelen een probleem voor het beoefenen van de landbouw te worden. Hoewel de combinatie van opstrek en versnippering bij Staphorst en het andere schoolvoorbeeld Vriezenveen extreem was vergeleken bij andere plaatsen in het land, kampte men op veel gemeenschappelijke of voormalig gemeenschappelijke gronden met dit probleem. In Gelderland werd bijvoorbeeld een ruilverkaveling aangevraagd voor een stuk gemeenschappelijke weidegrond, *de Mheen*. Daar de bestaande weiderechten een efficiënter gebruik van deze landen onmogelijk maakten, werd een nieuwe regeling voor dit recht getroffen.⁵ Ook in Noord-Brabant trof men deze lange smalle percelen aan. In de Langstraat besloot men tot de ruilverkaveling *Buitendijksche Hooipolder* om een soortgelijke situatie daar te verbeteren.⁶

⁵ Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1938) 5-6.

⁶ Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1938) 9.

Een ander gevolg van de versnippering was dat veel percelen ingesloten lagen door andere percelen en niet direct vanaf een weg toegankelijk waren. Om deze toch bereikbaar te maken liepen over bijna alle percelen paden en onverharde weggetjes naar die ingesloten stukken grond. Daarnaast hadden de meeste percelen ook nog sloten aan weerszijden, in verband met de gebrekkige waterhuishouding van het gebied. Als gevolg van deze situatie ging veel grond verloren aan wegen en waterlopen. De Cultuurtechnische Dienst schatte dat dit in de gemeente Staphorst rond 1937 tussen de 15 en 20% aan potentiële cultuurgrond kostte.⁷

5.1.2 De eerste stap tot verbetering: bemaling

De versnippering en daarmee samenhangende problematiek rondom Staphorst is regelmatig aangegrepen om de noodzaak van een wettelijke maatregel tegen versnippering aan te tonen.⁸ De noodzaak tot verandering in het gebied werd echter pas een belangrijk onderwerp toen de landbouw rond het begin van de twintigste eeuw als gevolg van introductie van innovaties als kunstmest andere eisen aan de omgeving ging stellen.

In eerste instantie wilde men alleen proberen de waterhuishouding in het gebied op orde te stellen. Deze was in het waterschap Hasselt en Zwartsluis, waarin Staphorst zich bevond, zonder meer bedroevend te noemen. Vooral 's winters, wanneer bij westenwind het water van het Zwarte Water werd opgestuwd, was er van lozing via het Meppelerdiep en het waterschap *Hasselt en Zwartsluis* geen sprake. Louwes geeft aan dat van de 11.000 hectare die het waterschap groot was, geregeld het lagere deel ervan, met een oppervlak van 5.000 hectare, onder water stond. Het water zou af en toe zelfs de straatweg Zwolle-Meppel bereiken.⁹ De overlast kon tot ver in het voorjaar doorgaan. Het land viel soms pas in mei weer droog. Landbouwers gaven aan dat het soms economisch onrendabel was om het hooi van het land te halen.

De regelmatige overstromingen hebben ook gevolgen voor de bemesting gehad. Op de lager gelegen landen werd gewoonweg niet bemest omdat de mest hier waarschijnlijk toch zou uitspoelen. Het spreekt voor zich dat de opbrengsten en huurprijzen in het gebied vanwege de slechte waterhuishouding zeer laag waren. Louwes merkte tevens op dat de verkaveling in het gebied zeer slecht was, omdat er sprake was van een sterk versnipperd bezit. De slechte waterhuishouding en het versnipperde bezit zouden elkaar volgens Louwes versterken.

⁷ Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1937) 6.

⁸ Zie bijvoorbeeld: *Verslag van het verhandelde bij het IXe Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres* (1854) vraag 21, 40, 460-462; Staring, 'Nadeel van het uiteenliggen der landerijen', 59; Sloet tot Oldhuis, 'Het Staphorster Veld'. Ook in publicaties en notulen van vergaderingen van het Nederlands Landbouw Comité komt de situatie in Staphorst af en toe aan de orde.

⁹ 'De invloed van den waterafvoer op het Nederlandsche landbouwbedrijf, 81.

Er waren al sinds het midden van de negentiende eeuw pogingen gedaan om de situatie te verbeteren. Deze stuitten evenwel op onwil van de plaatselijke bevolking. In 1894 leidden pogingen van het waterschap om tot een bemaling te komen zelfs tot een Staphorster volksgericht. Doordat de Staphorsters op de eigen leefgemeenschap gericht waren en hun stemrecht in het waterschap nauwelijks gebruikten, kon het gebeuren dat het bestuur van het waterschap in de loop der jaren meer leden uit Zwartsluis telde. Toen het waterschap besloot tot bemaling, stuitte men op weerstand van de Staphorsters. Deze besloten in een nacht van juni 1894 verhaal te gaan halen bij een van de leden van het bestuur van het waterschap, een zekere Krabbe, wonende te Baarlo. Krabbe zelf werd niet gepakt omdat hij zich had weten te verstoppen in de kelder. Zijn inboedel werd echter kort en klein geslagen. De daders vluchtten vervolgens het bos in. Deze actie heeft een desastreus gevolg gehad voor de plannen voor bemaling die op til stonden. De bestuurders van het waterschap waren bang voor meer represailles vanuit Staphorst en de bemalingsplannen werden uitgesteld.¹⁰

De aanzet tot nieuwe plannen werd pas in 1906 gegeven, na een aantal landbouwwintercursussen in Staphorst. Tijdens deze cursussen werd er veel gesproken over de voordelen van bemaling en andere nieuwe technieken, maar de plannen begonnen pas vaste vorm aan te nemen na het aflopen van de cursussen in 1912. Oud-deelnemers besloten een vereniging genaamd 'Wei en Akker' op te richten. De eerste lezing voor deze vereniging ging in op de voordelen van bemaling voor het Staphorsterveld. Men raakte zo enthousiast dat de toenmalige rijkslandbouwconsulent van Overijssel, J. Wibbens, werd gevraagd zich hiermee te bemoeien. Deze toonde zich echter weinig geïnteresseerd, zodat de plannen opnieuw moesten worden uitgesteld. Een jaar later zou S.L. Louwes de plaats van Wibbens innemen. Deze toonde direct interesse en was bereid de zaak te onderzoeken. Hij liet vragenlijsten rondgaan en organiseerde een lezing over het onderwerp. Dat men de situatie nog altijd als precair beschouwde blijkt wel uit het feit dat Louwes politiebewaking kreeg. Hoewel men aanvankelijk nog altijd aarzelde om zich actief in te zetten voor bemaling was de tijd ditmaal wel rijp voor deze ingreep.

De weerstand van de Staphorster bevolking tegen de plannen kwam voort uit een aantal ideeën. Eén van de belangrijkste punten om wantrouwend tegenover bemaling te staan kwam in het vorige hoofdstuk ook al aan de orde. Men had het idee dat het water tijdens overstromingen vruchtbare stoffen op het land deponeerde. Tegelijkertijd had men nog maar weinig vertrouwen in kunstmest of vond men deze te duur. Een geheel andere reden om tegen bemaling te zijn was de angst dat eigenaars van grond die buiten de gemeente

¹⁰ Archief Overijsselsche Landbouw Maatschappij, Dunnink, H. jr., *Beschouwingen over een beeteren bezitsindeling der Staphorster en Rouveense gronden*, inv. nr. 2186, 1929.

woonden zouden overgaan tot vervening van hun percelen, wat zou kunnen leiden tot een nat onregelmatig plassenlandschap. Vervolgens zouden de percelen van Staphorsters verloren gaan aan golfslag, zo vreesde men. Het laatste gebruikte argument tegen bemaling is in deze periode ook vaak tegen ruilverkaveling gebruikt. Men vermoedde dat bemaling duur zou zijn en dat deze kosten niet zouden worden terugverdiend.¹¹

De voorstanders wisten hun doel toch te bereiken en in maart 1917 werden de bemalingsinrichtingen geopend. Het belang van deze ingreep in het Staphorster landschap moet worden gezocht in de grote overeenkomst in de gang van zaken die deze organisatorisch gezien met latere ruilverkavelingen had. Een aantal boeren wenste zelf over te gaan tot verbeteringen die gevolgen zouden hebben voor een gebied dat hun persoonlijke eigendom overstee. In samenwerking met de overheid kwam het plan tenslotte tot stand. Hoewel de nieuwe bemaling gevolgen had voor de bedrijfsvoering, was de aanpassing nog niet zo drastisch als bij ruilverkaveling. Op een vrij subtiele manier raakte de lokale bevolking vertrouwd met het principe van collectieve, of eigendomoverstijgende ingrepen.

5.1.3 Landbouwkundige ontwikkelingen vanaf 1850¹²

In de periode tussen 1850 en 1950 veranderde de landbouw in Staphorst belangrijk van karakter. Hoewel de gemeente Staphorst, net als het gebied rond de Dalfser Hooislagen, wordt gerekend tot het weidegebied van Overijssel, zal in dit onderzoek gewezen worden op de overeenkomsten die er vooral met de zandgebieden elders in Nederland waren. In de eerste plaats waren de problemen met de waterhuishouding in het gebied typisch voor de zandgronden. Dit gold overigens ook voor het ruilverkavelingsgebied in het vorige hoofdstuk, de Dalfser Hooislagen. Daarnaast vond er een belangrijke ontwikkeling plaats, die overal op de zandgronden waarneembaar was: het ontstaan van het étagebedrijf.

De landbouw in Staphorst werd omstreek 1850 gekenmerkt door het gemengde bedrijf. Vanaf het midden van de negentiende eeuw maakte de agrarische sector op de zandgronden in Nederland een opmerkelijke transformatie door. De prijsverhoudingen tussen veehouderijproducten en akkerbouwproducten verschoof in het voordeel van de eerste categorie. Daarnaast bood de exportmarkt voldoende perspectieven voor afzet. Deze twee factoren combinerend zetten de boeren op de zandgronden er toe zich meer te richten op de productie van boter en het mesten van varkens. Als gevolg hiervan veranderde het karakter van het gemengde bedrijf. Lange tijd had de veehouderij

¹¹ Archief Overijsselsche Landbouw Maatschappij, Dunnink, H. jr., *Beschouwingen over een beeteren bezitsindeling der Staphorster en Rouweense gronden*, inv. nr. 2186, 1929.

¹² Deze paragraaf is voor een belangrijk gedeelte gebaseerd op Bieleman, 'Een veranderende landbouw in een veranderend landschap'.

in het teken van de akkerbouw gestaan. Nu veehouderijproducten relatief meer waard werden, begon dit patroon zich om te keren. De rogge, voorheen een belangrijk handelsgewas, werd vermalen en aan het vee gevoerd. Later begon men met de aankoop van veevoer als maïs en rijstmeel.

Rond de eeuwwisseling was een tweede ontwikkeling verantwoordelijk voor de toename van het kleinbedrijf. Door zich aan te sluiten bij aankoopverenigingen en coöperatieve zuivelfabrieken, werden grote investeringen gedeeld. De vele kleine bedrijfjes wisten op deze wijze toch te profiteren van schaalvoordelen. De opkomst van het kleinbedrijf vertoont dan ook een sterke samenhang met een aanzienlijke groei van deze verenigingen op de zandgronden.

Tabel 5.1 Aantal landgebruikers per grootteklasse in de gemeente Staphorst, 1895-1955

Grootte (ha)	1895	1910	1921	1930	1947	1950
<1	n.b.	43	126	200	211	129
1-5	259	439	440	473	472	449
5-10	225	291	395	360	433	514
10-20	322	174	184	234	334	324
>20	92	26	17	13	44	37
Totaal	898	973	1162	1280	1494	1453

Bron: Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis, Wageningen Universiteit, Agrarische Documentatie LEI.

De nieuwe bedrijfsvorm werd aangeduid met de term *étagebedrijf*, daar de productiekolom als het ware met een extra verdieping werd uitgebreid.¹³ Het arbeidsintensieve karakter ervan hield in dat het niet alleen aan meer mensen werk bood, maar ook dat het mogelijk werd met een kleiner bedrijf een zelfstandig bestaan op te bouwen. Het gevolg hiervan was dat het aantal kleine bedrijven in de periode 1850-1950 sterk toenam. In de vijf zandprovincies¹⁴ nam het aantal bedrijven met 1-5 hectare in de periode 1890 en 1910 toe met meer dan een kwart. In de veertien landbouwgebieden die de zandgronden vormden, had 58% van de bedrijven een omvang van 1-5 hectare. In Staphorst was deze ontwikkeling ook merkbaar. Het aantal landgebruikers met een bedrijf van 1-10 hectare verdubbelde ruimschoots in de periode 1895-1955. Het aandeel van deze bedrijven in het totaal aantal bedrijven groter dan één hectare, nam in dezelfde periode toe van 54% tot 75% (Tabel 5.1). Het

¹³ Het begrip 'étagebedrijf' kan tot verwarring leiden. De lagen waarover gesproken wordt, moeten niet letterlijk genomen worden. Hiermee wordt bedoeld dat de productieketen - de verbouw van gewassen, het voeren van deze opbrengsten aan vee en de verkoop van dit vee op de markt - een zekere hiërarchie kent. Later werden zelfs kunstmest en extra voer gekocht om meer vee te kunnen houden.

¹⁴ Dit waren de provincies Drenthe, Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg. De Friese wouden vertoonden overigens ook veel van de problemen die zich op de zandgronden voordeden.

hoogtepunt van dit kleinbedrijf lag in 1921, toen liefst 81% van het totaal aantal bedrijven kleiner dan 10 hectare was.

De eerste aanzet tot deze ontwikkeling was gegeven in de negentiende eeuw, met de verandering in de prijsverhouding tussen landbouw- en vee-teeltproducten. De tweede aanzet werd gegeven vanaf 1900, met de opkomst van de coöperatieve, fabrieksmatige zuivelbereiding. Deze gaf de kleine boeren schaalvoordelen die een verdere fragmentering van landbouw-bedrijfjes mogelijk maakte. De ontwikkeling van de veestapel in het gebied lijkt de verdere ontwikkeling van het étagebedrijf en met name de veranderingen als gevolg van de coöperatieve zuivelbereiding, te weerspiegelen (Tabel 5.2). Deze nam sterk toe tot aan de Tweede Wereldoorlog. Tussen 1895 en 1939 was de varkensstapel met 25% toegenomen, de rundveestapel zelfs met 140%.

De opkomst van het étagebedrijf leidde er toe dat de agrarische bedrijfsstructuur op de zandgronden veranderde. Er was sprake van een groot aantal kleine, zeer arbeidsintensieve bedrijven die allemaal in meerdere of mindere mate afhankelijk waren van de exportmarkt. Dit werd problematisch tijdens de Eerste Wereldoorlog. Door de geïsoleerde positie waarin het neutrale Nederland zich bevond, was men gedwongen de productie voor de exportmarkt terug te dringen, wat zoveel betekende als een terugkeer naar de bedrijfsvoering van vóór 1850. Het onvermijdelijke gevolg hiervan was dat vele van de kleine bedrijfjes in grote problemen raakte. Het was onder deze omstandigheden nauwelijks mogelijk een rendabele bedrijfsvoering te realiseren.

Tabel 5.2 Aantal runderen en aantal varkens (exclusief biggen) in de gemeente Staphorst in de periode 1895-1939

Aantal runderen					
Jaar	1895	1910	1921	1930	1939
Aantal	6.612	7.846	7.980	9.646	15.871
Index	100	119	121	146	240
Aantal varkens (exclusief biggen)					
Jaar	1895	1910	1921	1930	1939
Aantal	4.931	5.172	5.256	6.112	6.164
Index	100	105	107	124	125

Bron: Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis, Wageningen Universiteit, Agrarische Documentatie LEI.

5.1.4 De economische crisis en het kleine-boerenvraagstuk

De eerste paar jaar na de Eerste Wereldoorlog leek de moeilijke positie waarin de Staphorster boeren zich bevonden enigszins verlicht te worden. De vooroorlogse periode van hoogconjunctuur zette zich na de oorlog voorzichtig weer voort. Deze opleving was echter van korte duur. Begin jaren

twintig werd de agrarische sector getroffen door een daling van de wereldmarktprijzen als gevolg van de uitbreiding van het landbouwareaal, mechanisering, nieuwe teelttechnieken en nieuwe tarwerassen in de Verenigde Staten en Canada. Vervolgens raakte het dagelijks leven in 1929 in de greep van de algehele economische crisis. In 1931 toonde Minderhoud met behulp van boekhoudkundige gegevens aan dat bij de op dat moment heersende prijzen alle agrarische activiteiten zouden moeten worden stilgelegd omdat er sprake was van een negatief inkomen.¹⁵ De overheid reageerde op deze situatie door de crisiswetten aan te nemen. Aanvankelijk hadden deze wetten een sterk ad-hoc karakter. Later werden de getroffen maatregelen wat structureler van aard. Het kleinbedrijf, dat in de jaren tot aan de crisis dankzij de exportmarkt rendabel kon produceren, kon onder de moeilijke economische omstandigheden het hoofd maar met moeite boven water houden.

In de gemeente Staphorst werd deze moeilijke situatie nog eens versterkt door de slechte verkaveling van het gebied. Toen het Kadaster deze situatie in het kader van de ruilverkaveling probeerde te inventariseren, werden 13.000 percelen met een gemiddelde grootte van 0,14 hectare aangetroffen.¹⁶ In een poging deze situatie op bedrijfsniveau te illustreren, gaf de Cultuurtechnische Dienst van een aantal willekeurige bedrijven de verkavelingssituatie weer (Tabel 5.3).

Tabel 5.3 Verkavelingssituatie van een aantal bedrijven in de gemeente Staphorst

Bedrijf	Grootte (ha)	Aantal percelen	Lengte perceelgrens (km)	Gemiddelde perceelgrootte (ha)
A	4,39	33	13	0,13
B	6,71	29	15	0,23
C	5,80	18	13	0,32

Bron: Cultuurtechnische Dienst, *Korte beschrijving der uitgevoerde verbeteringswerken*, 7.

De kern van de problematiek was de wanverhouding tussen de arbeidsbezetting en de beschikbare oppervlakte cultuurgrond. Het gevolg hiervan was dat de productiviteit per hoofd, en daarmee het inkomen, belangrijk lager lag bij kleinere bedrijven dan bij de grotere. Bauwens e.a. geven aan dat het kleine-boerenvraagstuk uit drie belangrijke componenten bestond:¹⁷

- Het aantal arbeidskrachten per hectare: de arbeidsdichtheid
- De productie per hectare: het intensiteitsniveau
- Het aantal hectare per bedrijf: de bedrijfsoppervlakte.

¹⁵ Frijda, Ligthart en Minderhoud, *Prae-adviezen over: De landbouwcrisis*.

¹⁶ De Wolde, *Ontginningen en verkavelingen in de gemeente Staphorst*, 30.

¹⁷ Bauwens, Douw en Schippers, *Kleine bedrijven op de zandgronden*, 10-11.

De arbeidsdichtheid veranderde nauwelijks in de jaren dertig en veertig. Tijdens de crisis en oorlog was er nauwelijks sprake van afvloeiing uit de landbouw naar andere sectoren. De werkgelegenheid in die andere sectoren bood in sommige regio's weinig ruimte voor nieuwe arbeidskrachten. Daarnaast bestond er ook een zekere weerstand tegen arbeid buiten de landbouw. Vooral in het zuiden van een land was er sprake van een groot aantal boerenzoons met de wens een eigen bedrijf te starten en tegelijkertijd een laag aantal bedrijven dat kon worden overgenomen.¹⁸ Daar het overheidsbeleid en de ideologie van katholieke standsorganisaties erop gespitst was de mensen op het platteland te houden, was hier weinig verbetering in te verwachten.

De tweede component, het intensiteitsniveau, lag al vrij hoog op de kleine bedrijven en men vermoedde dat het verbeteren daarvan niets op zou lossen. Substantiële verbetering verwachtte men om die reden van een verandering van de derde en laatste component: vergroting van het bedrijfsoppervlak. De vergroting van de bedrijven moest echter logischerwijs gepaard gaan met een verkleining van het aantal bedrijven. Gezien de wens die er bij veel boeren en hun zoons bestond om het bedrijf voort te zetten, leek zich nauwelijks de mogelijkheid voor te doen de bedrijfsgrootte te beïnvloeden.

De crisis had drie belangrijke gevolgen. In de eerste plaats werd op pijnlijke wijze de kwetsbaarheid van de nieuwe landbouwstructuur blootgelegd. Het tweede gevolg van de crisis was het directe ingrijpen in de agrarische sector van de overheid. Deze deed in de loop van de crisis ervaring op met het ontwerpen, uitvoeren en controleren van allerlei regels en restricties. Tot de crisis was het overheidsbeleid vooral op een *laissez-faire* politiek gebaseerd. Men probeerde zo min mogelijk in te grijpen. In het verlengde hiervan lag het derde gevolg. De boerenbevolking raakte bekend met en gewend aan dit overheidsingrijpen. Vooral voor de Staphorster bevolking moet dit wennen zijn geweest. De naar binnen gekeerde bevolking was aanvankelijk al niet gediend van de pogingen om de waterhuishouding te verbeteren en zal zeker problemen hebben gehad met meer interventie van de nationale overheid.

5.1.5 Herontginning

De problematische situatie waarin de landbouw in Staphorst zich na 1922 bevond bleef niet onopgemerkt. Vooral de cultuurtechnische omstandigheden in de gemeente werden als oorzaak aangewezen. Men had het vermoeden dat ontginning en herontginning van gronden de situatie zou kunnen verbeteren. In 1926 werd hiertoe door de provincie Overijssel, de Overijsselsche Landbouwmaatschappij en de Aartsdiocesane Rooms-katholieke Boeren- en Tuindersbond als grootaandeelhouders de N.V. Ontginningsmaatschappij 'Overijssel' opgericht. Later kwam daar nog het waterschap Hasselt

¹⁸ Rapport over den sociaal - economischen toestand der kleine boerenbedrijven in Nederland.

en Zwartsluis als aandeelhouder bij, met het oog op de door de N.V. geplande verbeteringswerken in dit gebied. De N.V. Ontginningsmaatschappij 'Overijssel' zou een belangrijke rol gaan spelen bij de herontginning van een groot gedeelte van de gemeente Staphorst.¹⁹ Overigens was deze ontwikkeling niet alleen waarneembaar in Staphorst. In grote delen van het land liet de cultuurtechnische situatie te wensen over en werden ontginningsmaatschappijen opgericht.²⁰

De Nederlandse overheid stond positief tegenover dergelijke plannen. De vele werklozen die het land kende als gevolg van de slechte economische situatie werden op verschillende plaatsen in het kader van de werkverschaffing tewerkgesteld, ook bij ontginningen. De gedachte was dat tewerkstelling er voor zou zorgen dat men zich in betere economische omstandigheden weer snel aan het arbeidsritme zou kunnen aanpassen. Ook zou nietsdoen een demoraliserend effect op mensen hebben, wat zou kunnen leiden tot 'sociale en morele verworping'.²¹ Een veel gebruikt argument voor werkverschaffing was dat de waarde van arbeid in tijden van hoge werkloosheid zo laag is, dat arbeidsintensief werk kan worden uitgevoerd dat anders zou blijven liggen. De N.V. Ontginningsmaatschappij 'Overijssel' die alle belang had bij de tewerkstelling, noemde deze voordelen in veel van haar jaarverslagen. Het voordeel van deze herontginningen was uiteraard ook dat marginale gronden in het land zouden worden verbeterd. Deze gronden waren ooit ontgonnen, maar door bijvoorbeeld de gebrekkige waterhuishouding en ontsluiting verwaarloosd geraakt. Herontginning zou de in problemen geraakte agrarische sector wat ruimte kunnen geven.

Het belang van de agrarische sector voor de Nederlandse samenleving als geheel werd in de jaren dertig zeer hoog geacht. In een toelichting op *De directe mogelijkheden der werkverschaffing bij de werkloosheidsbestrijding* van J.T. Westhoff wordt hier dieper op ingegaan: 'Het behoud van volkkracht eischt een stevig agrarisch element. De boerenstand is de jeugdbron van ons volk. Hij levert een geboorteoverschot dat de steden kan aanvullen'.²² Daarnaast zou het 'boerenfolk' over een sterk godsdienstig besef beschikken en de ankergrond van de Nederlandse cultuur zijn. Deze elementen waren de basis voor een ambitieus plan om in het kader van de tewerkstelling tot grootscha-

¹⁹ Verreweg het grootste oppervlakte dat onder de leiding van de N.V. op de schop ging was al eens eerder ontgonnen. Om deze reden wordt in dit hoofdstuk van herontginning gesproken.

²⁰ Dat waren bijvoorbeeld in Groningen de N.V. Ontginningsmaatschappij 'De Vereenigde Groninger Gemeenten', in Friesland de N.V. Ontginningsmaatschappij 'De Drie Provinciën', in Drenthe de N.V. Ontginningsmaatschappij 'Het Lantschap Drenthe', in Overijssel de N.V. Ontginningsmaatschappij Land van Vollenhove, in Gelderland de N.V. Ontginningsmaatschappij 'Gelderland', in Utrecht de N.V. Ontginningsmaatschappij 'Utrecht' en in Zuid-Holland 'Vereniging de Biesbosch'.

²¹ Ontginningsmaatschappij Overijssel, *Verslag van den toestand over het boekjaar 1931-1932*, 3-6.

²² Archief Ministerie van Sociale Zaken, Afdeling Werkverschaffing en Steunverlening, toelichting op *De directe mogelijkheden der werkverschaffing bij de werkloosheidsbestrijding*, inv. nr. 58, november 1938.

lige cultuurtechnische verbeteringen over te gaan. Dit plan, het zogenaamde *Plan Westhoff*, was echter zeer omstreken vanwege principiële en praktische bezwaren en is om die redenen nooit uitgevoerd. Zo maakte men zich bij de steeds sterker wordende natuurbeschermingsorganisaties zorgen om de grote schaal waarop dit plan zou worden uitgevoerd. Daarnaast waren er eenvoudigweg te weinig landmeters en cultuurtechnici in Nederland om op de ingrepen toe te zien.

De Ontginningsmaatschappij Overijssel omschreef de omstandigheden op het platteland van die provincie in het verslag over het boekjaar 1927/28 als volgt: 'In het afgelopen boekjaar werden de werkzaamheden der N.V. voortgezet en uitgebreid, waarbij de N.V. bewees in deze provincie een bestaansrecht te bezitten. Hier toch zijn belangrijke complexen gronden gelegen, die door slechte verkaveling en onvoldoende ontwatering thans geen of bijna geen vruchten opleveren [...] Vooral in die streken, waar de bezitsin-deeling zoodanig is, dat de eigenaren nauwelijks hunne gronden weten te vinden en hierbij de meest ingewikkelde familieboedels voorkomen, werd steeds duidelijker, dat slechts de N.V. de eenige mogelijkheid biedt, een geheel afdoende verbetering aan te brengen, waarbij een flinke economische opbloei kan worden verkregen'.²³

Bij de N.V. heerste het idee dat de nog vrij jonge wet op de ruilverkaveling geen oplossing zou bieden voor de problemen die men in Staphorst en elders in Overijssel ondervond.²⁴ Men dacht dat in de gebieden waar de problemen het grootst waren, het individuele bezit te gering was om baat te hebben bij een ruilverkaveling. De achterliggende gedachte was dat vooral grotere bedrijven van de schaalvoordelen zouden kunnen profiteren. Een dergelijke ingreep zou in gebieden met veel kleine bedrijfjes te weinig winst opleveren. Ook de ingewikkelde bezitsverhoudingen maakten dat men nauwelijks wist wie de eigenaar van bepaalde percelen was. De bezitsverhoudingen waren tenslotte ook bij het Kadaster onvoldoende bekend. In het jaarverslag over het boekjaar 1928/29 wordt de situatie omschreven als een 'kadastrale anarchie'. Het is opmerkelijk dat men in de jaarverslagen niet rept van de tot dan toe uitgevoerde ruilverkavelingen. Deze waren ondertussen succesvol uitgevoerd in gebieden die belangrijke overeenkomsten vertoonden met de gebieden waarop de N.V. zich concentreerde. Ook het andere argument lijkt weinig hout te snijden. Immers, ook voor een herontginning was het noodzakelijk de bezitsverhoudingen exact te achterhalen.

De reden voor deze enigszins defensieve opstelling van de ontginningsmaatschappij kan wellicht gezocht worden in de activiteiten die de Centrale

²³ Ontginningsmaatschappij Overijssel, *Verslag van den toestand over het boekjaar 1927-1928*, 3.

²⁴ Ontginningsmaatschappij Overijssel, *Verslag van den toestand over het boekjaar 1928-1929*, 3-6.

Commissie voor de Ruilverkaveling in Overijssel, en met name rondom Staphorst, ontplooië. Reeds in 1928 kwam een aanvraag voor ruilverkaveling binnen in de gemeente Staphorst en wellicht zag de N.V. haar positie bedreigd. Overigens bleek de aanvraag van 6200 hectare te ambitieus voor de Staphorster bevolking en werd de ruilverkaveling afgestemd. Hierop zal in de volgende paragraaf uitgebreider worden ingegaan.

De N.V. had met haar ontginningswerkzaamheden een sterk punt ten opzichte van de Heidemaatschappij en de Centrale Commissie voor de Ruilverkaveling. In 1921 werd het als gevolg van een verandering in de Onteigeningswet van 1851 mogelijk bij een ontginning de grond van tegenstanders via een onteigeningsprocedure af te nemen.²⁵ Voor ruilverkaveling daarentegen was de toestemming van de meerderheid van de eigenaars nodig. Bovendien moest die meerderheid tot aan de nieuwe wet van 1938 de meerderheid van de in stemming gebrachte grond vertegenwoordigen. Deze eis van een dubbele meerderheid was er mede verantwoordelijk voor dat er onder de Ruilverkavelingswet van 1924 maar weinig ruilverkavelingen werden gerealiseerd. Tegenstanders van een herontginning daarentegen konden simpelweg onteigend worden. Van deze mogelijkheid heeft de N.V. overigens maar weinig gebruik hoeven maken. Een aanzienlijk aantal eigenaren was blij met de mogelijkheid het land te kunnen verkopen in de tijd van crisis. De eigenaren die weigerden te verkopen kregen in de onteigeningsprocedure van de rechter minder geld toegewezen dan de N.V. aanvankelijk had geboden en werden ook nog eens verplicht de proceskosten te betalen.²⁶ Deze ervaring zal er waarschijnlijk toe hebben geleid dat men niet zo snel geneigd was om voor een juridische procedure te kiezen. Het voordeel lag dus duidelijk aan de kant van de ontginningsmaatschappijen.

De N.V. Ontginningsmaatschappij 'Overijssel' voerde een groot aantal herontginningen uit in de provincie, tezamen goed voor 4260 hectare. Bijna 80% hiervan, ongeveer 3300 hectare, vond plaats in of vlakbij de gemeente Staphorst (Tabel 5.4). Deze herontginningen hadden uiterlijk veel weg van ruilverkavelingen (Afbeelding 5.2). Bij beide ingrepen werden verkavelingsstructuur, ontsluiting en waterhuishouding sterk verbeterd. In verschillende verslagen wijst de ontginningsmaatschappij er op dat het landschap onherkenbaar veranderd is; in dit opzicht was er dus geen verschil met ruilverkaveling.

²⁵ Coster, *Overijssel op het land*, 90.

²⁶ Ontginningsmaatschappij Overijssel, *Verslag van den toestand over het boekjaar 1927-1928*, 4-8.

Tabel 5.4 Ontginningen uitgevoerd door de N.V. Ontginningsmaatschappij Overijssel, met hun grootte in hectare.

Naam ontginning	Aanvang	Eind	Grootte (ha)
Staphorster Veld bij Hasselt	1927		260
Staphorster Ontginning	1928	1937	480
Staphorster Bos	1932	1939	900
Staphorster Maten	1928	1939	1.600
De Smeulen	1939	1944	58+110
Gemeente Ontginning	1927	1930	

Bron: Ontginningsmaatschappij Overijssel, *Jaarverslagen*.

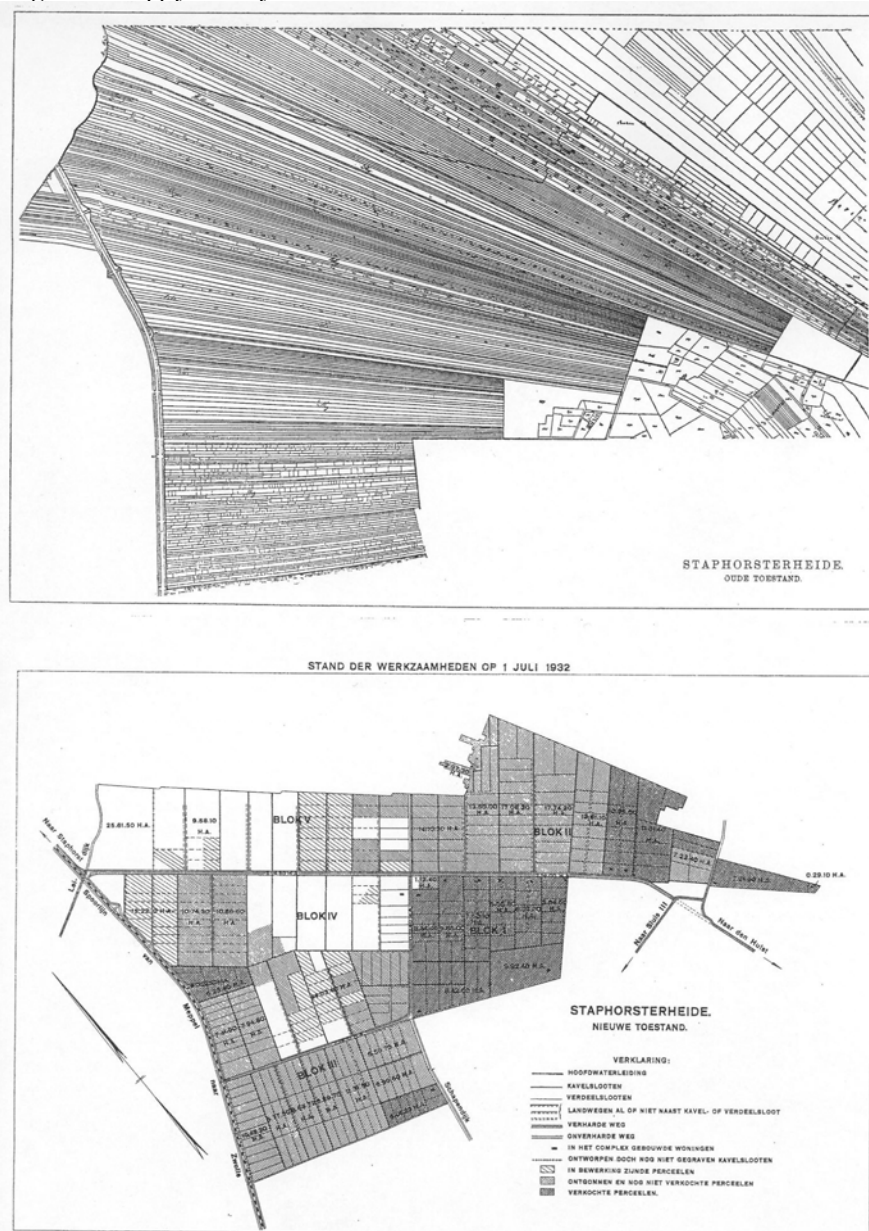
De verschillen waren voornamelijk procedureel van aard. Bij een ruilverkaveling in deze periode moest iedereen die grond had ingebracht dit ook weer in waarde terugkrijgen. Bij een herontginning werd de grond aan de N.V. verkocht. Na de ingreep kregen de voormalige eigenaars wel het recht van voorverkoop, maar het was geenszins zo dat iedereen weer de ingebrachte waarde aan land terug moest krijgen. Bij de eerste herontginning, het *Staphorster veld bij Hasselt*, werden slechts vier percelen in de voorverkoop aan voormalige eigenaars verkocht. Bij de N.V. vermoedde men dat dit zo was omdat ‘de overwegend conservatieve bevolking van Staphorst en Rouveen, waaraan het complex vóór de verbetering toebehoorde, wel met groote belangstelling den loop der gebeurtenissen in dit veld volgde, doch – ondanks het nijpend tekort aan cultuurgrond in haar dorp – eerst ‘de kat uit den boom’ wilden kijken, alvorens haar geluk op de ‘nieuwe’ gronden te durven beproeven’.²⁷ Daarnaast gingen nog eens vier percelen in de reguliere verkoop naar voormalige eigenaars. De overige percelen gingen naar nieuwkomers uit heel Nederland.²⁸ Hoewel men dit in eerste instantie als een positief punt naar voren bracht, is bij latere ontginningen gepoogd de nieuw vrijgekomen kavels aan bewoners uit de regio te verkopen.

Het is zeer waarschijnlijk dat de herontginningen belangrijk zijn geweest voor de manier waarop de lokale bevolking met het verschijnsel ruilverkaveling omging. Herontginning hield een ingrijpende verandering van zowel het landschap als de eigendomsverhoudingen in en vertoonde in dat opzicht veel overeenkomst met ruilverkaveling. Doordat voor herontginning onteigend mocht worden, kon dit verschijnsel min of meer aan de bevolking worden opgelegd. Herontginning kan dus worden gezien als een onvrijwillige kennisgeving met het principe van ruilverkaveling.

²⁷ Ontginningsmaatschappij Overijssel, *Verslag van den toestand over het boekjaar 1928-1929*, 28-29.

²⁸ De kopers van percelen in de reguliere verkoop waren afkomstig uit Groningen, Zuidwolde, Hoozevee, Murmerwoude, Harmelen, Schiedam, Arkel, Meppel, Genemuiden, en De Wijk. Ontginningsmaatschappij Overijssel, *Verslag van den toestand over het boekjaar 1928-1929*, 15.

Afbeelding 5.2 De herontginning Staphorsterheide, uitgevoerd door de N.V. Ontginningsmaatschappij 'Overijssel'

Bron: Ontginningsmaatschappij 'Overijssel', *Verslag van den toestand over het boekjaar 1932-33* (1933).

Ook nadat de eerste ruilverkaveling was ingevoerd ging de N.V. door met de herontginningen in de gemeente. In het algemeen betroffen de herontginningen de landerijen ver weg van de kern. In dit dicht bebouwde gedeelte van de gemeente had men vooral behoefte aan een veel betere eigendomsverdeling. In sommige gevallen bleken de twee geen concurrenten, maar supplementen. Ook elders in het land werden ruilverkaveling en herontginning tegelijk uitgevoerd, soms in samenwerking met een ontginningsmaatschappij, soms was de Cultuurtechnische Dienst verantwoordelijk voor beide.²⁹

5.2 Ruilverkavelingen in de gemeente Staphorst

In 1930 gingen in Staphorst de eerste pogingen van start om tot ruilverkaveling te komen. Op dat moment was er al een aantal verbeteringswerken uitgevoerd. Zo was men overgegaan tot een betere bemaling en de ver van de bebouwing gelegen landerijen waren herontgonnen. De Heidemaatschappij, die elders ruilverkavelingen al tot een succesvol eind had gebracht, achtte de tijd rijp voor ruilverkaveling in Staphorst. Verbetering van de gronden dicht bij het dorp kon zo gerealiseerd worden.

5.2.1 De eerste ruilverkaveling

Op 15 januari 1930 werd de eerste aanvraag voor een ruilverkaveling in de gemeente in stemming gebracht.³⁰ Het complex omvatte maar liefst 6200 hectare en was daarmee de grootste aanvraag tot dan toe.³¹ Het plan had betrekking op de gronden aan weerszijden van de rijksweg. Het oorspronkelijke plan omvatte 4000 hectare, maar de Centrale Commissie voor de Ruilverkaveling breidde het blok uit tot de westelijke gemeentegrens en vergrootte het op deze wijze met 55%.³² De stemming voor dit enorme blok liep uit op een teleurstelling voor de voorstanders van de ruilverkaveling. Een meerderheid van de eigenaars stemde voor, maar zij vertegenwoordigden maar 2400 hectare. Hiermee werd niet voldaan aan de volgens de wet van 1924 geldende eis van een dubbele meerderheid.

Het is weinig verwonderlijk dat relatief velen tegen een ruilverkaveling stemden. De financiële lasten van een ruilverkaveling onder de Ruilverkavelingswet van 1924 drukten zwaar op de belanghebbenden. De annuïteit bedroeg 13,6% en men diende de kosten binnen 10 jaar terug te betalen.³³ Veel belanghebbenden durfden een dergelijke langlopende financiële verplichting

²⁹ Voorbeelden hiervan zijn de ruilverkavelingen *Tolberter Petten* (Groningen), *Bladel* (Noord-Brabant), *Elstbeemden* en *Beeselsche Broek* (Limburg).

³⁰ Groenman geeft een goede beschrijving van de gemeente Staphorst en haar bewoners in de jaren dertig en veertig. Groenman, *Onderzoek naar de levensomstandigheden*.

³¹ De grootste ruilverkaveling tot dan toe was de ruilverkaveling *Terschelling* met 1474 hectare bij de stemming, kort gevolgd door de ruilverkaveling *Nieuwleusen* met 1216 hectare.

³² De aanvraag voor deze ruilverkaveling dateerde van 20 juni 1928.

³³ Van den Brink, *Structuur in beweging*, 223.

niet aan te gaan in een tijd van crisis. Dat het tegenstemmen in Staphorst voornamelijk was ingegeven door de zware financiële verplichtingen die rustten op het project, bleek toen op 7 april 1931 een nieuwe aanvraag werd ingediend. Dat dit gebeurde vrij kort nadat een eerdere poging tot ruilverkaveling was afgestemd, was geen uitzondering. Dit was ook het geval in de *Dalfser Hooislagen* en vond in deze periode onder meer plaats bij de ruilverkavelingen *Mallemsche Esch* en *Lithoyensche Broek*.

In Staphorst had men een goede reden om de nieuwe poging te honoreren. Rijkswaterstaat had namelijk het plan opgevat het traject van de rijksweg Zwolle-Meppel om te leggen. Deze dienst was bereid de ruilverkaveling te financieren onder de voorwaarde dat de voor de weg benodigde strook land ter grootte van 24 hectare kostenloos werd afgestaan aan de staat. Deze oplossing bleek goedkoper dan het alternatief, het onteigenen van alle percelen, omdat tachtig procent van de arbeidskosten in het kader van de werkverschaffing op het Ministerie van Sociale Zaken kon worden verhaald. Nu de kosten door anderen dan de belanghebbenden zouden worden gedragen, was er méér animo voor de ruilverkaveling. Het nieuwe plan, dat opnieuw de naam *Staphorst* kreeg, was 1830 hectare groot. Het omvatte de bouwlanden van Staphorst en Rouveen en een gedeelte van de weilanden van Rouveen. Het project omvatte 12.800 percelen, die toebehoorden aan 1670 rechthebbenden. Na de ruilverkaveling zou het aantal percelen moeten zijn teruggebracht tot 2000. Op 24 augustus 1933, midden in de crisis, werd door een grote meerderheid van de belanghebbenden tot ruilverkaveling besloten.³⁴ De tegenstemmende minderheid vertegenwoordigde slechts 300 hectare.

Overigens bestond na 1938 de mogelijkheid dat, wanneer de ruilverkaveling opnieuw zou zijn afgestemd, de overheid was overgaan tot het dwingend opleggen van de ruilverkaveling. Dit was het geval geweest bij de ruilverkaveling *Duivensche Broek* in Gelderland. Deze werd nodig geacht voor de aanleg van Rijksweg 12. Nadat de belanghebbenden de ruilverkaveling hadden afgestemd besloot het Departement van Landbouw en Visscherij de ruilverkaveling aan het gebied op te leggen. De eigenaars werden overigens financieel enigszins gecompenseerd doordat 100% van de lonen en 90% van de kosten voor het graven van nieuwe sloten werd vergoed.³⁵

³⁴ In de literatuur wordt dit plan tegenwoordig de ruilverkaveling Staphorst-Oost genoemd. Deze benaming is pas later aan dit project gegeven. De naam Staphorst-Oost sloeg aanvankelijk op een aanvraag tot ruilverkaveling in een klein gebiedje van 97 hectare juist ten oosten van de ruilverkaveling Staphorst. Het is bij de stemming en uitvoering opgenomen in het plan voor de ruilverkaveling Staphorst-Noord. Pas na de oorlog werd ook door de Cultuurtechnische Dienst gebruik gemaakt van deze 'nieuwe' naamgeving. Om zo dicht mogelijk bij het bronnenmateriaal uit deze onderzoeksperiode te blijven, zal in deze publicatie de oorspronkelijke benaming worden gehanteerd. Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslagen* (1940 en 1942), Kopieën Ruilverkavelingskaarten van de Cultuurtechnische Dienst, gedeponceerd bij Alterra. Research Instituut voor de Groene Ruimte. Afdeling Landschap en Ruimtegebruik.

³⁵ Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1941) 31.

Het eerste plan van wegen en waterlopen bij de ruilverkaveling *Staphorst* vertoonde al kenmerken van wat later een ruilverkaveling ‘nieuwe stijl’ genoemd zou worden. Men was zich er terdege van bewust dat de ruilverkaveling drastische gevolgen zou hebben voor het landschap in dit gebied. De landmeter van het Kadaster, J.J. Gorter, schreef hierover: ‘Men kan het betreuren dat de streek Staphorst-Rouveen langzamerhand aan schilderachtigheid zal inboeten, verhoging van economisch en sociaal peil weegt zwaarder en ongetwijfeld zal weer ander landschapschoon opbloeien’.³⁶ Vooral het eerste ontwerp was zeer radicaal, omdat de bestaande indeling van wegen en waterlopen in vele gevallen geheel werd losgelaten. In het uiteindelijke plan is men toch meer uitgegaan van de bestaande situatie. Uit de bronnen blijkt niet waarom men hiertoe besloten heeft. Bij het plan heeft men ook gepoogd rekening te houden met toekomstige boerderijverplaatsingen van de Streek naar het ruilverkavelingsgebied. Men besepte maar al te goed dat deze verplaatsingen waarschijnlijk pas in een veel later stadium zouden plaatsvinden, ‘maar er is immer te bedenken dat bij het ontwerpen van het wegen- en waterloppennet met een zeer verre toekomst moest worden rekening gehouden’. Dit is een voorbeeld uit de ruilverkavelingspraktijk waaruit blijkt dat men bij cultuurtechnische ingrepen probeerde verbeteringen voor de zeer lange termijn aan te brengen.

Dit lange-termijndenken komt niet voor niets bij uitstek tot uitdrukking bij het ontwerp van het plan van wegen en waterlopen. Gorter geeft aan dat ‘niet de kavelindeling maar het wegen- en waterloppennet beslissend [zijn] voor het uiteindelijk succes der ruilverkaveling’.³⁷ Dit kan waarschijnlijk verklaard worden vanuit het feit dat het eenvoudiger en goedkoper was later alsnog kavels samen te voegen dan het opnieuw aanpassen van wegen en waterlopen.

Het bleek geenszins eenvoudig om het plan snel ten uitvoer te brengen. Een belangrijke reden hiervoor was de chaos die de landmeters aantroffen in het kadaster. Wanneer eigenaars hun perceel verkochten, waren deze wettelijk verplicht dit te melden bij het Kadaster. Hieraan was een percentage aan registratierechten verbonden. Om deze kosten te vermijden was er in de loop van de tijd veel onderhands verkocht. Daarnaast bleken er door de vele gelijkkluidende namen nogal wat fouten in de registratie van eigendommen te zitten. Ook waren er percelen waarvoor meerdere eigenaars geregistreerd stonden. Zo was er één perceel dat voor 21/92160e deel aan één eigenaar toebehoorde.³⁸ Om tot een zorgvuldig overzicht van de rechten te komen

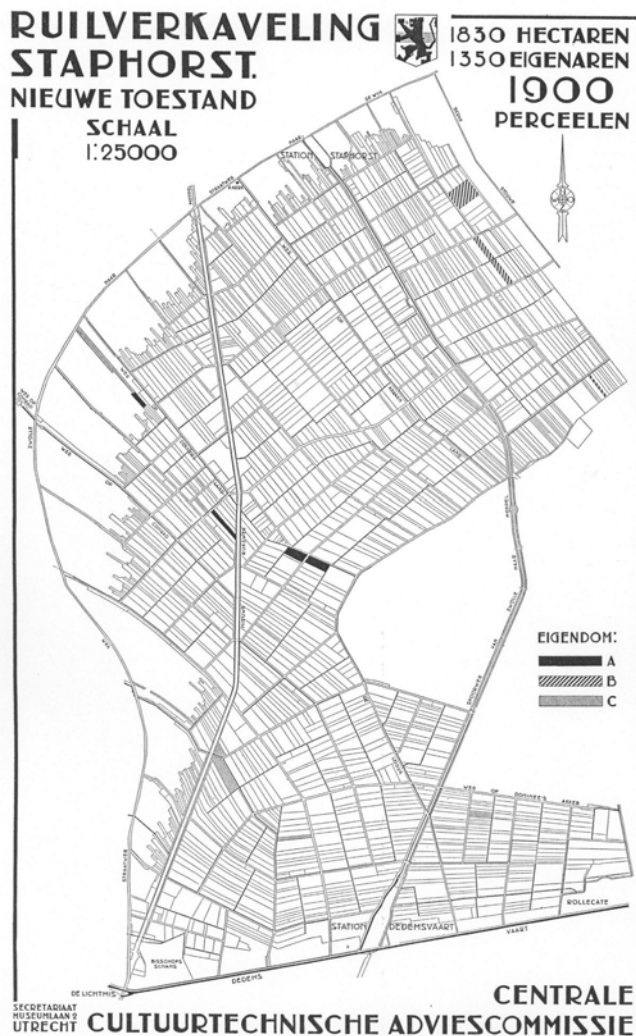
³⁶ Gorter, *De ruilverkaveling der Staphorster bouwlanden*, 30.

³⁷ Gorter, *De ruilverkaveling der Staphorster bouwlanden*, 30.

³⁸ Deze breuk is te vereenvoudigen tot 7/30720^e (0,02%). Het is niet duidelijk waarom de Cultuurtechnische Dienst dat niet deed in haar publicatie. Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Korte beschrijving der uitgevoerde verbeteringswerken in de gemeente Staphorst*, 10.

besloot men het hele ruilverkavelingsgebied, perceel voor perceel en eigenaar voor eigenaar na te gaan. Het vaststellen van de rechten verliep uiteindelijk zonder noemenswaardige problemen. De betrokkenen konden in het veld en vanaf de kaart altijd zeer nauwkeurig aangeven wat hun bezit was en wat aan anderen toebehoorde.

Afbeelding 5.3 Ruilverkaveling Staphorst (nieuwe toestand)

Bron: Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, Jaarverslag (1937).

De uitvoering gebeurde, zoals bij zoveel cultuurtechnische werken in de jaren twintig en dertig, vrijwel geheel in het kader van de werkverschaffing. Dit hield in dat er, ondanks het bestaan van eenvoudige machines voor het verzetten van grond, voornamelijk gebruik werd gemaakt van handkracht; het arbeidsloon werd immers geheel of gedeeltelijk vergoed door het Departement van Sociale Zaken. De grondwerken werden verzet door werkloze arbeiders uit de buurt³⁹ of door kamparbeiders⁴⁰ gehuisvest in het kamp 'Het Wijde Gat'. Het werk moest met de nodige snelheid uitgevoerd worden, zodat de eigenaars zo min mogelijk problemen kregen met vertraging op hun bedrijf. In de winter van 1936/1937 waren er weken dat men met rond de 500 arbeiders werkte.⁴¹

Tabel 5.5 Kosten in guldens van arbeid, gesubsidieerd door het Ministerie van Sociale Zaken in het kader van de werkverschaffing in een aantal ruilverkavelingen, 1938

Ruilverkaveling	Kosten		Subsidie op arbeid		Percentage vergoed
	Totaal	Arbeid	%	Abs.	
Lucaswolde (Gr.)	213.500	180.000	100	180.000	84.3
De Mheen (Gld.)	25.000	16.000	100	16.000	64.0
Mallemsche Esch (Gld.)	13.270	11.770	90	10.593	79.8
Eemnes (Ut.)	323.000	233.000	100	233.000	72.1
Buitendijk (NH)	60.000	33.800	100	33.800	56.3
Ser Pauluspolder (Zl.)	98.000	70.000	95	66.500	67.9
Diessensche Broek (NB)	73.000	59.000	90	53.100	72.7
Diessensche Broek* (NB)	368.500	311.500	90	280.350	76.1
Bovenkerk(NB)	117.000	81.000	90	72.900	62.3
Elstbeemden (Lim.)	30.700	26.000	100	26.000	84.7
Elstbeemden* (Lim.)	61.160	52.800	100	52.800	86.3
Beeselsche Broek (Lim.)	26.600	22.000	100	22.000	82.7
Beeselsche Broek* Lim.)	74.020	62.600	100	62.600	84.6
Nuth (Lim.)	105.000	80.000	100	80.000	76.2
Totaal	1.588.750	1.239.470		1.189.643	74.9

Bron: Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1938). De met een asterisk weergegeven projecten betreffen de ontginningswerkzaamheden die gepaard gingen met een ruilverkaveling.

De vergoedingen van Sociale Zaken voor de uitgevoerde arbeid hielden een aanzienlijke kostenbesparing in voor zowel de belanghebbenden als het Ministerie van Landbouw. In deze periode werden vele ruilverkavelingen met gehele of gedeeltelijke subsidie op arbeid uitgevoerd. Voor 1938 is te

³⁹ De gemeenten Zwolle, Meppel, Staphorst, Nieuwleusen, Zwollerkerkspel, Zwartsluis, Hattem, Hasselt en Genemuiden.

⁴⁰ Deze arbeiders waren afkomstig uit Amsterdam, Gorinchem, Nieuwer Amstel, Rotterdam, Schiedam, Weesperkarspel, Abcoude, Baambrugge en Wisch.

⁴¹ Archief Hoofdafdeling ruilverkaveling, *Overzicht over voortgang ruilverkaveling Staphorst*, inv. nr. 118.2.

achterhalen welk aandeel in de totale ruilverkavelingskosten Sociale Zaken voor haar rekening nam (Tabel 5.5). Normaal gesproken werd tussen de 90% en 100% subsidie gegeven op arbeid. Afhankelijk van de overige kosten kon dit betekenen dat meer dan 80% van de totale kosten door Sociale Zaken werd vergoed. Gemiddeld nam Sociale Zaken in dit jaar 75% van de totale kosten van uitvoering van ruilverkaveling voor haar rekening. Hoewel de Cultuurtechnische Dienst geen overzicht geeft van de kosten en subsidies voor andere jaren, is er geen reden om aan te nemen dat 1938 een uitzonderlijk jaar was. Ook in de overige jaren werd tussen de 90% en 100% subsidie op arbeid verleend. In de tabel is eveneens te zien dat ook elders ruilverkavelings- en ontginningswerken konden samenvallen. De cultuurtechnische verbetering van het landschap kwam dus in de crisisjaren voor een groot gedeelte voor rekening van het Ministerie van Sociale Zaken.

De Cultuurtechnische Dienst was zich bewust van deze situatie en schreef in 1937: 'de toepassing van ruilverkaveling [begint] steeds meer ingang te vinden. Naast het beter bekend worden van de groote voordeelen...zullen ook de gunstige voorwaarden, waaronder ruilverkaveling kan plaats vinden, met name de financiële steun bij het Departement van Sociale Zaken, een krachtige stimulans vormen voor de bevordering van ruilverkaveling'.⁴²

Het spreekt voor zich dat de formele vaststelling van de ruilverkaveling *Staphorst*, het moment waarop de aktes worden gepasseerd, niet zonder bezwaren van de rechthebbenden zal zijn gebeurd. In tabel 5.6 zijn deze in categorieën weergegeven. Gorter geeft aan dat de bezwaren in de eerste categorie, bezwaar tegen de kavelindeling, vaak neerkwamen op verzoeken om schadeloosstelling, omdat de uitvoering al bijna afgerond was. Enkele bezwaren waren het gevolg van onwennigheid met de nieuwe situatie. Zo werd er gereclameerd tegen het feit dat de percelen direct vanaf de weg toegankelijk waren, iets wat juist expliciet het doel van de ruilverkaveling was geweest. Na een aantal maanden was met 96 van de 106 reclamanten overeenstemming verkregen, waardoor de nog 70 resterende zaken naar de rechter-commissaris werden verwezen. Deze belegde in eerste instantie een aantal officieuze zittingen, waar alsnog geprobeerd werd overeenstemming te bereiken. Dit lukte in 47 van de 70 gevallen, waardoor er tenslotte 23 reclamanten naar de rechtbank gingen. De uitspraak kwam op 1 december 1937 en slechts in twee gevallen verschilde de uitspraak van de rechter met die van de Plaatselijke Commissie. Uiteindelijk is in 56 gevallen overgegaan tot schadeloosstelling voor een bedrag van in totaal 1.900 gulden. In 24 gevallen werd overgegaan tot verbeteringswerken voor een totaalbedrag van ongeveer 1.700 gulden.

⁴² Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1937).

Tabel 5.6 *Categorieën van bezwaren tegen het vastgestelde plan voor de ruilverkaveling Staphorst*

Categorie	Aantal bezwaren
Bezwaar tegen kavelindeling	38
Aanspraken op schadeloosstelling in geld	61
Bezwaar tegen al dan niet handhaven van uitweg	18
Bezwaar tegen plan van wegen en waterlopen	8
Verzoek om wijziging in tenaamstelling	16
Verzoek om nadere toelichting	25
Totaal	166

Bron: Gorter, *De ruilverkaveling der Staphorster bouwlanden*, 45.

De cultuurtechnische situatie in Staphorst verbeterde sterk voor de boeren in het gebied als gevolg van de ruilverkaveling. De drie door de Cultuurtechnische Dienst onderzochte voorbeeldbedrijven zagen alle het aantal percelen en de lengte van de perceelsgrenzen verminderen. De gemiddelde perceelsgrootte nam als gevolg van de samenvoeging zeer sterk toe. Als gevolg van de onttrekking van grond ten bate van de nieuwe rijksweg, kregen de belanghebbenden minder land terug dan men had ingeleverd (Tabel 5.7). In het geval van bedrijf C was dat zelfs een afname van 17%. Dit werd overigens niet als nadelig gezien. De achterliggende gedachte was dat de cultuurtechnische verbeteringen aan het teruggekregen land een dermate hoog rendement zouden hebben dat het verlies aan land zou worden gecompenseerd door een efficiëntere productie.

Voor het hele ruilverkavelingsgebied zijn de resultaten van gelijke aard. De totale lengte van de perceelsgrenzen verminderde van 1500 kilometer voor de ruilverkaveling tot 500 kilometer na de ruilverkaveling. Van de 13.000 kadastrale percelen die er voor de ruilverkaveling waren, bleven er maar 1900 over, met een gemiddelde grootte van 80 are. Gemiddeld kreeg een boer voor iedere vijf percelen die hij inleverde, er één terug.

Tabel 5.7 *Verkavelingssituatie van een aantal bedrijven in de gemeente Staphorst vóór en na de ruilverkaveling*

Bedrijf	Grootte (hectare)	Aantal percelen	Lengte perceelgrens (km)	Gemiddelde perceelsgrootte (ha)
A	Voor	33	13	0,13
	Na	4	2	1,03
B	Voor	29	15	0,23
	Na	5	2,5	1,29
C	Voor	18	13	0,32
	Na	4	2,5	1,19

Bron: Cultuurtechnische Dienst, *Korte beschrijving der uitgevoerde verbeteringswerken*, 7.

De ruilverkaveling *Staphorst* betekende een sterke cultuurtechnische verbetering van het gebied. Nog tijdens de uitvoering ervan werden dan ook aanvragen ingediend voor andere landerijen in de gemeente.

5.2.2 De overige ruilverkavelingen in de gemeente

De succesvolle afronding van de eerste ruilverkaveling in de gemeente Staphorst bleek net als elders in het land een aanstekelijk effect te hebben. Al op 9 januari 1939 werd een aanvraag ingediend voor de weilanden in de gemeente Staphorst, de ruilverkaveling Staphorst-West. Deze gronden lagen in het lagere gedeelte van de gemeente, ten westen van de oude rijksweg. Het plan had bij aanvraag betrekking op 3610 hectare land, wat voor de stemming was uitgebreid naar 3858 hectare.

In de maanden vóór de stemming werd in de *Meppeler Courant* uitgebreid propaganda gevoerd door zowel voor- als tegenstanders van de ruilverkaveling. De ingezonden stukken hadden in hoofdzaak betrekking op de ruilverkavelingsprocedure, en dan met name op de stemming en op de noodzaak van de ruilverkaveling. Tegenstanders van de ruilverkaveling waren van mening dat de procedure onrechtvaardig was. Zo verscheen op 5 januari 1940 een ingezonden brief met daarin een aantal argumenten om tegen de ruilverkaveling te stemmen. Het eerste punt was een veel gehoord bezwaar. Het betrof hier de regel dat thuisblijvers werden geacht vóór te stemmen. De briefschrijver draaide dit om en zei dat voorstemmers thuis kunnen stemmen terwijl de tegenstanders naar het stemlokaal moesten reizen. Een tegenstem uitbrengen kostte dus meer moeite.⁴³ Ook achtte de briefschrijver de procedure onrechtvaardig voor bezitters van één perceel. Deze zouden kosten hebben voor een ruilverkaveling waar ze nauwelijks of geen baat bij hadden. Tenslotte zouden volgens de schrijver de investeringen weinig opleveren. Er werd immers al jaren lang met honderdduizenden gesmeten 'en nu deugt tenslotte nog niets!'.⁴⁴

De stemming voor deze ruilverkaveling had plaats op 17 januari 1940. Van de 1696 stemgerechtigden waren er 1193 vóór en 503 tegen de ruilverkaveling. Dit betekent dat 30% van de belanghebbenden de ruilverkaveling niet zagen zitten. Opmerkelijk is het dat deze minderheid 1550 hectare land, 40% van de totale 3858 hectare, vertegenwoordigde. Gemiddeld waren het dus de grotere belanghebbenden die minder heil in de ruilverkaveling zagen.

⁴³ In de ruilverkaveling *Uitgeest* bijvoorbeeld, kwamen er van de 137 voorstemmers maar 27 daadwerkelijk naar de stemming, dit kwam overeen met 19,7% van het aantal voorstemmers. Deze groep vertegenwoordigde zelfs maar 7,8% van het totaal aantal stemmers. Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1958) 61-62.

⁴⁴ *Meppeler Courant*, 5 januari 1942. Het Stedelijk Museum in Zwolle heeft knipsels van de *Meppeler Courant* met als onderwerp Staphorst in bewaring. Het jaar waarin deze knipsels verschenen is wel altijd te achterhalen, de exacte datum is echter niet altijd bijgehouden.

Dit verschijnsel is overigens waarneembaar in de meeste ruilverkavelingen. Voor de periode tussen 1940 en 1954 is van 151 ruilverkavelingen de stemmingsuitslag te achterhalen. Gemiddeld stemde 19% van de belanghebbenden tegen, maar deze groep vertegenwoordigde gemiddeld 32% van het in stemming gebrachte oppervlak cultuurgrond.⁴⁵ Er is een klein aantal uitzonderingen op dit algemene beeld te vinden. Het meest aansprekende voorbeeld van dit verschijnsel is de ruilverkaveling *Kampereiland c.a.* Hier vertegenwoordigde 31% van de tegenstemmers slechts 9% van de grond.⁴⁶

De weerstand tegen de ruilverkaveling werd in het conservatieve Staphorst ook af en toe in een bijbelse context geplaatst. Zo stond in een ingezonden brief in de *Meppeler Courant* de volgende passage: 'Deze Verk.[aveling] is niet naar Gods Woord. Dat zegt: Gij zult niet begeren iets van uw naaste. De verkavelaars zijn met het hunne niet tevreden. Zij begeeren de rechtmatige eigendom van hen, die wél tevreden zijn, voor wie de erve der vaderen nog beteekenis heeft. Deze Verk. is de moderne wijze van Achab om Naboth's wijngaard te nemen. Daarom ook bevat deze Verk. de kiem voor burgertwist en doodslag'.⁴⁷

Dit citaat is in de literatuur af en toe gebruikt om aan te tonen dat de weerstand tegen ruilverkaveling in Staphorst een religieuze achtergrond kon hebben. Hoewel dit citaat dit inderdaad aannemelijk maakt, kan moeilijk achterhaald worden in welke mate het doorslaggevend is geweest bij het geven van een tegenstem. Feit is dat het wegnemen of verlichten van financiële verplichtingen in Staphorst tot het doorgaan van de in stemming gebrachte ruilverkavelingen heeft geleid.

Niet lang na de aanvraag voor *Staphorst-West* kwam op 6 november 1940 een aanvraag binnen voor de gronden in het noorden van de gemeente. De aanvraag voor deze ruilverkaveling, toepasselijk *Staphorst-Noord* genoemd, had aanvankelijk betrekking op 648 hectare. Vrij kort na het indienen van deze aanvraag kwam ook de aanvraag voor de ruilverkaveling *Staphorst-Oost* binnen. Zoals al aangegeven betrof dit een zeer kleine ruilverkaveling ter grootte van slechts 97 hectare. Het plan voor deze laatste ruilverkaveling werd opgenomen in het plan voor de ruilverkaveling *Staphorst-Noord*. Het gebied voor deze ingreep werd daarnaast ook nog eens flink uitgebreid, zodat het oppervlak waarop de stemming betrekking had 1922 hectare omvatte. De stemming op 20 januari 1942 verliep bijzonder gunstig voor de voorstanders van ruilverkaveling. Slechts 3% van de 1944 belanghebbenden stemde tegen. Deze groep vertegenwoordigde evenwel 17 % van het oppervlak van het project.

⁴⁵ Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslagen* (1940/1952).

⁴⁶ Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1953).

⁴⁷ *Meppeler Courant*, 1942.

Afbeelding 5.4 Ruilverkavelingen Staphorst-Noord en Staphorst-West (oude toestand)

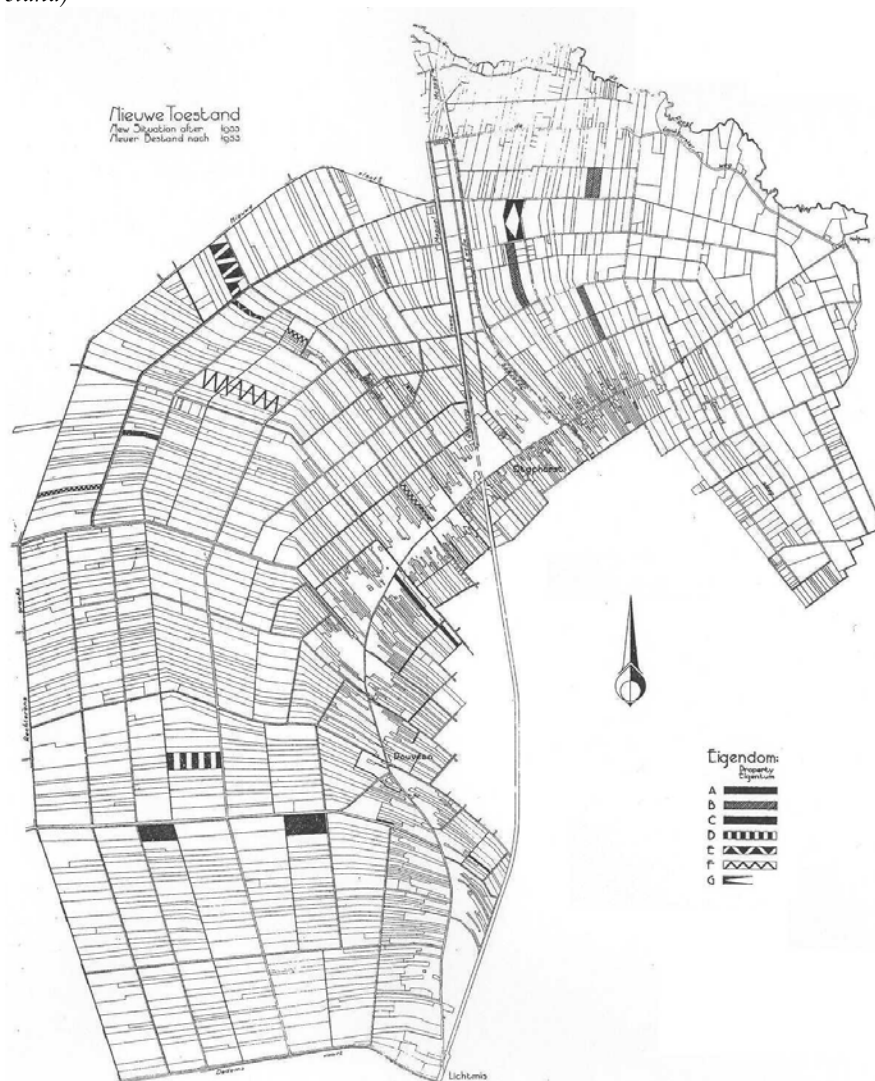

Bron: Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, Jaarverslag (1953).

Ook bij deze ruilverkavelingen werd aanvankelijk veel gebruik gemaakt van de mogelijkheid werk uit te laten voeren door D.U.W.-arbeiders. Pas later zou het werk in vrije arbeid worden uitgevoerd. Daarnaast werd een 500-tal gedetineerden uit het kamp Beugelen in het blok *Staphorst-Noord* tewerk-

gesteld. Tenslotte werd ook nog een zekere hoeveelheid werk machinaal uitgevoerd door een aannemer.⁴⁸

Afbeelding 5.5 Ruilverkavelingen Staphorst-Noord en Staphorst-West (nieuwe toestand)

Bron: Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1953).

⁴⁸ Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1946) 27.

Het gemeentebestuur van Staphorst was onder de indruk van de resultaten van de eerste ruilverkaveling. Onder de naam *Plan Staphorst 1941* introduceerde het een aantal ingrepen die tegelijkertijd met de twee meer recente ruilverkavelingen zouden moeten worden uitgevoerd. Hierna werd het ontwerp in de gemeenschap geïntroduceerd, waarbij zowel verenigingen als individuen werden geïnformeerd.

Eén van de zaken waar de gemeente zich voor heeft ingezet in het kader van dit plan, was extra steun voor kleine boeren. Zo verzocht men het Departement van Landbouw en Visscherij een regeling te ontwerpen waarmee kleine boeren gemakkelijker met behulp van rijksvoorschotten de bouw van 'eenvoudige, doch doelmatige woningen op een complex grond, dat hun een behoorlijk bestaan in het uitzicht stelt' konden financieren.⁴⁹ Dankzij de medewerking van het ministerie werd het mogelijk via de Cultuurtechnische Dienst leningen te verwerven voor de bouw van boerderijen op de nieuwe grote kavels buiten de oude dorpen. De voorschotten moesten vervolgens in een 30-jarige annuïteit met een rente van 5% worden terugbetaald. Het idee was dat de kleinere boeren hun kleine perceel aan de rijksweg zouden verkopen. Daar de prijzen voor grond daar hoger waren dan die voor land dat verder van de weg lag, zouden zij een groter perceel terug kunnen kopen. Met de door het Rijk verleende voorschotten konden zij vervolgens een nieuwe boerderij laten bouwen. Om deze boeren daadwerkelijk tot een hoger welvaartspeil te brengen, zouden zij geholpen worden door de landbouwvoorlichtingsdienst. Eén van de doelen van deze maatregelen was heel expliciet het terugdringen van het aantal kleine boeren in het gebied.⁵⁰ De Cultuurtechnische Dienst noemde deze beoogde bedrijfsvergroting van kleinere bedrijfjes zelfs expliciet 'sanering', een term die in de jaren zestig van de twintigste eeuw opnieuw gebruikt zou gaan worden voor het veranderen van de landbouwstructuur.⁵¹

Het plan zelf bestond uit de volgende onderdelen: het maken van een doelmatige propaganda onder de boeren van Staphorst, het geven van agrarisch-technische voorlichting, het ontwerpen van een regeling voor bouwtoezicht voor nieuw te bouwen boerderijen, het verlenen van een opdracht tot het maken van een uitbreidingsplan voor de gemeente en de aanleg en exploitatie van een proefboerderij aan de Rechterensgracht van 10 hectare.

Men was reeds overtuigd geraakt van het nut van een goede voorlichting. In 1935 en 1936 exploiteerde de al eerder genoemde landbouwvereniging

⁴⁹ 'Cultuurtechnische verbeteringen in de gemeente Staphorst', in: *NRC*, 5 augustus 1941, ochtendeditie.

⁵⁰ 'Het plan Staphorst 1941. Departement nam er met instemming kennis van', in: *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 5 augustus 1941.

⁵¹ Met 'saneren' bedoelde men nog letterlijk 'gezond maken'. Deze term heeft pas later een negatieve bijklank gekregen. Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1946) 27.

‘*Wei en Akker*’ samen met de Nederlandsche Heidemaatschappij en de toenmalige Rijksinspecteur voor de werkverschaffing en directeur van de N.V. Ontginningsmaatschappij Overijssel, Ir. J. Nysingh, een proefveld van 0,25 hectare aan de verharde weg de Leidijk. De locatie was met zorg gekozen; het moest namelijk gemakkelijk te bereiken zijn voor de geïnteresseerden. Op het veld demonstreerde men verschillende manieren van grondbewerking, ploegen en spitten en bemesting met diverse soorten en hoeveelheden kunstmeststoffen. Men verbouwde er gewassen waarvan men aannam dat zij het meest passend en lonend waren in het gebied. Dit waren voornamelijk zomer- en winterrogge, haver en aardappels. De demonstraties misten hun uitwerking niet. De Nederlandsche Heidemaatschappij ontving al gauw daarna vele aanvragen tot ontginning en grondverbetering. Dankzij de subsidies op de arbeidslonen die vanuit het Departement van Sociale Zaken werden toegekend, waren deze ingrepen betaalbaar. Deze werden veelal direct na het gereedkomen van een perceel in de ruilverkaveling uitgevoerd. Er was een aparte commissie die zich bezighield met deze ontginnings- en verbeteringswerken. Deze *Commissie tot ontginning van verkavelde percelen in het ruilverkavelingsgebied Staphorst* ressorteerde onder het Departement van Sociale Zaken. Vanwege de sterke vervlechting van ruilverkavelings- en verbeteringswerk bestond deze commissie uit dezelfde leden als de Plaatselijke Commissie.

De integratie van ruilverkaveling met andere plannen in het gebied is niet uniek voor Staphorst. Ook elders in het land liet men de ‘planologische’ plannen in toenemende mate aansluiten op ruilverkavelingsplannen. Een van de meest duidelijke voorbeelden is de ruilverkaveling *Vliegveld Welschap* bij Eindhoven. Een aantal landbouwers in het gebied was land kwijtgeraakt als gevolg van een door de gemeente geplande uitbreiding van het vliegveld. De ruilverkaveling had als doel om deze eigenaars nieuw ontgonnen gronden buiten het vliegveld terug te geven. Doordat de gemeentes Veldhoven en Eindhoven akkoord gingen met een onderbedeling⁵², kon de grond die dit opleverde ten goede komen aan de door de gemeenteplannen gedupeerde eigenaars.

Een andere manier waarop men probeerde plannen te integreren was door ook gronden in de ruilverkaveling te betrekken die nauwelijks verbetering behoefden. In de ruilverkaveling *Nieuwleusen II* bijvoorbeeld, werd hiervoor gekozen vanwege de gebrekkige waterhuishouding van het gebied. Langs deze weg wilde men problemen met water, die zich na de uitvoering voordeden, zoals bijvoorbeeld in de Dalfser Hooislagen, voorkomen. De betrokkenen in deze perifere gebieden kregen echter niet de garantie dat ze geheel

⁵² Er is sprake van onderbedeling wanneer een belanghebbende in een ruilverkaveling, in dit geval de gemeente, minder waarde aan land terugkrijgt dan was ingebracht.

of gedeeltelijk zouden worden vrijgesteld van de kosten en stemden massaal tegen. Uiteindelijk stemde 32% van de betrokkenen tegen. Zij vertegenwoordigden 58% van de oppervlakte. Doordat de dubbele meerderheid sinds de wetswijziging van 1938 niet langer vereist was kon deze ruilverkaveling toch doorgang vinden. Ook hier vond dus integratie van plannen plaats onder de noemer ruilverkaveling.

De Tweede Wereldoorlog heeft een sterk remmende invloed gehad op de uitvoering van ruilverkaveling. In de eerste oorlogsjaren viel dit aanvankelijk nog wel mee, maar naarmate de oorlog vorderde kwam het Rijk met minder middelen te zitten. Dit had duidelijke gevolgen voor de ruilverkaveling. Vertraging tijdens de oorlog en Wederopbouw erna hadden tot gevolg dat ruilverkavelingen waarmee vlak vóór de oorlog was ingestemd pas veel later konden worden vastgesteld.⁵³ Dit was bij de ruilverkavelingen rondom Staphorst niet anders. Staphorst-West en Staphorst-Noord werden pas op 6 februari 1952 afgerond. Hiermee was een belangrijke periode van herstructurering van het buitengebied van Staphorst afgesloten. Het betekende echter niet het eind van ruilverkaveling in deze gemeente. De gronden mochten dan zijn aangepast aan de eisen van een moderne bedrijfsvoering, de Staphorster boer was dat allerm minst. Na de ruilverkavelingen ging de versnippering onverminderd voort. De landbouw ontwikkelde zich verder en stelde nieuwe eisen aan de grond en in de samenleving deden zich eveneens veranderingen voor die ervoor zorgden dat nieuwe ruilverkavelingen in de gemeente noodzakelijk werden.

5.2.3 Gevolgen van de ruilverkaveling

Het is niet zo eenvoudig de gevolgen van de ruilverkavelingen voor de gemeente Staphorst te achterhalen. Vooral de vraag of de investeringen voldoende rendement hebben opgeleverd, is moeilijk te beantwoorden. Een aantal interne gevolgen is echter wel te achterhalen.

De eerste uitgevoerde ruilverkaveling, *Staphorst*, stuitte aanvankelijk op weerstand. Deze bleek vooral te zijn ingegeven door de onzekere economische situatie waarin het land en met name de agrarische sector zich bevond. Na de uitvoering ervan bleken de lokale overheden onder de indruk van de mogelijkheden die ruilverkaveling bood. Het waterschap vroeg daarom snel na de ruilverkaveling *Staphorst* een nieuwe ruilverkaveling aan voor het gebied ten westen van het dorp. Ook de gemeentepolitiek leek overtuigd van het nut van ruilverkaveling na de eerste resultaten gezien te hebben. Men ging zelfs verder dan ruilverkaveling alleen en besloot een aantal aanvullende maatregelen te nemen om de toekomstige ontwikkelingen in de gemeente te

⁵³ In hoofdstuk 6 zal nader worden ingegaan op de rol van de Tweede Wereldoorlog in de geschiedenis van de ruilverkaveling.

kunnen sturen. Het lijkt erop dat de eerste ruilverkaveling in het gebied ervoor heeft gezorgd dat overheden als het gemeentebestuur en het waterschap een meer actieve houding bij de plannen durfden aan te nemen.

Deze houding werd overigens niet altijd geaccepteerd door ingezetenen. Tegenstanders van ruilverkaveling poogden via discussies in de Meppeler Courant nog wel de publieke opinie te beïnvloeden, door te wijzen op de onrechtvaardigheid van de procedure. Soms werden deze argumenten kracht bijgezet door parallellen te trekken met bijbelse verhalen. Ook elders in het land is de voorbeeldwerking van ruilverkaveling echter duidelijk waarneembaar. Het jaarverslag van de Cultuurtechnische Dienst over 1949 laat in het geval van de ruilverkaveling *Ten Westen van de Capelsche Vaart* zelfs niets te speculeren over. De resultaten in nabij gelegen gebieden, zouden zo aansprekend zijn geweest dat men ook tot ruilverkaveling wilde overgaan.⁵⁴ Hetzelfde proces lijkt op meerdere plaatsen in Nederland waarneembaar. Overigens blijkt uit de bronnen niet direct dat de Cultuurtechnische Dienst bewust inspeelde op deze voorbeeldfunctie, maar dit lijkt niet onwaarschijnlijk. De Cultuurtechnische Dienst en standsorganisaties organiseerden in ieder geval excursies naar ruilverkavelingen om te kunnen laten zien wat de voordelen ervan waren.

De gevolgen voor het landschap van de ruilverkaveling in Staphorst waren duidelijk waarneembaar. Juist de sterk gefragmenteerde strokenverkaveling die zo kenmerkend was voor Staphorst en Rouveen, belemmerde de beoefening van een meer moderne landbouw en moest veranderen. Daarnaast verdwenen ook houtsingels en kreeg het gebied een meer open karakter. In Staphorst-West werden percelen bouwland in veel gevallen omgezet in grasland, omdat dit lager gelegen gebied naar moderne maatstaven meer geschikt was voor weiland.⁵⁵ Ook dit heeft het aanzien van het gebied drastisch veranderd.

Zoals reeds is aangegeven, was ook Gorter zich bewust van de enorme veranderingen die de ruilverkaveling in het gebied veroorzaakte, maar hij zag de voordelen van een ruilverkaveling als belangrijker en was daarnaast van mening dat het nieuwe landschap ook waardevol zou worden. Ook adviseurs voor natuurbescherming van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming maakten zich zorgen om het verdwijnen van het kenmerkende beeld van Staphorst. Na een rondleiding door het gebied onder leiding van de secretaris van de Centrale Cultuurtechnische Commissie, F.P. Mesu, en de cultuurconsulent⁵⁶ A. Rienks, werd de angst van de bezoekers

⁵⁴ Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1949) 51.

⁵⁵ Groeneveld, *Veranderend Nederland*, 73.

⁵⁶ Een cultuurconsulent was een rijksambtenaar belast met en verantwoordelijk voor de voorlichting op het gebied van de cultuurtechniek. Minderhoud, Boonstra, Becking e.a., *Veenman's agrarische Winkler Prins*, 643–644.

weggenomen. Wel werd overeengekomen dat de hulstheggen zoveel mogelijk gespaard dienden te worden.⁵⁷

De Commissie-Weevers heeft zich eveneens beziggehouden met de verandering van het landschap rondom Staphorst. Deze commissie, waarvan de naam eigenlijk 'Commissie van Advies inzake de Natuurmonumenten van Staatsbosbeheer' luidde, was belast met het geven van aanbevelingen voor het natuur- en landschapsbehoud in ruilverkavelingen en werd in 1937 geïnstalleerd. De adviezen van deze commissie kregen niet lang daarna, in 1940, een bindende werking via de zogenaamde natuurbeschermingsbeschikking. Op deze wijze kon Staatsbosbeheer voorwaarden stellen aan ruilverkavelingsplannen met betrekking tot natuur en landschap. Na de oorlog werd de commissie vervangen door de Natuurwetenschappelijke Commissie van de Natuurbeschermingsraad.⁵⁸ Ook voordat de bescherming van natuurwaarden in ruilverkaveling formeel was geregeld, probeerde men bij ruilverkavelingen zo goed en zo kwaad als dat kon rekening te houden met de natuur. In de ruilverkaveling *Ospelsche Peel* bijvoorbeeld werden al pogingen gedaan om 'de belangen van landbouw, natuurschoon en Defensie door ruilverkaveling te coördineren'.⁵⁹ Ook in deze ruilverkaveling is dus al een voorzichtige integratie van plannen waarneembaar. Uitzonderlijk in dit geval is dat dit al bij het indienen van de aanvraag gebeurde.

Het advies van de Commissie-Weevers in de gemeente Staphorst betrof de ontginning van een eendenkooi. In 1944 had de Burgemeester van Staphorst hiertoe een verzoek gedaan. Hoewel het terrein in totaal 20 hectare groot was, oordeelde de commissie dat de winst van cultuurgrond, verkregen door ontginning van het terrein, te gering zou zijn en dat het terrein gespaard moest blijven.⁶⁰

De ruilverkavelingen in Staphorst hebben niet alleen gevolgen gehad voor de gemeente, maar ook voor de ontwikkeling van het instrument zelf. Bieleman geeft aan dat het project de trots van de Cultuurtechnische Dienst was en dat het vanwege het ingewikkelde kadastrale werk dat verricht werd, gezien mag worden als een huzarenstuk van zowel de Cultuurtechnische Dienst als de Kadastrale Ruilverkavelingsdienst.⁶¹ Een duidelijk aanwijsbaar resultaat van de belangrijke voorbeeldfunctie, is het feit dat de werkzaamheden regelmatig werden bezocht door excursiegroepen. Zo kreeg in 1948 een groep boeren van Walcheren een rondleiding door het vernieuwde Staphorst. De resultaten van de ingreep werden aangegrepen om de plannen die men met Walcheren had te illustreren. Op deze wijze kon men de Zeeuwse boeren,

⁵⁷ Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1944) 25.

⁵⁸ Hendriks, *De ontginning van Nederland* (Utrecht, 1998) 141-142.

⁵⁹ Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1938) 14.

⁶⁰ Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1944) 25.

⁶¹ Bieleman, 'Van ruilverkavelen naar landinrichting', 57 en eindnoot 38.

die zelf een van de meest ingrijpende ruilverkavelingen in de geschiedenis te wachten stonden, in het veld kennis laten maken met de voordelen van een ruilverkaveling. Ook de Utrechtse geograaf L. van Vuuren bezocht de ruilverkaveling twee zomers achtereenvolgens als begeleider van een vakantiecursus voor geografen.⁶² Daarnaast kwamen buitenlandse studenten het gebied bezoeken.⁶³

De ruilverkaveling in Nederland had een enorme sprong voorwaarts gemaakt. Twintig jaar tevoren waren de landmeters Gorter, nu verantwoordelijk voor Staphorst, en Jonas op stage in Duitsland geweest om daar het kadastrale ruilverkavelingswerk te leren. Nu werd Nederland vanuit het buitenland bezocht door toekomstige landmeters.

Het is niet gemakkelijk een verband aan te tonen tussen de integratie van ruimtelijke plannen in Staphorst en hetzelfde verschijnsel in latere ruilverkavelingen. Deze integratie, eerder gebaseerd op toeval dan op inzicht, leidde tot een wat vroegtijdiger afstemming van plannen. De aanleg van de nieuwe rijksweg kwam op een goed moment. Nu de ruilverkaveling door anderen dan de betrokkenen betaald zou worden, kon het plan doorgang vinden. Daarnaast kon de nieuwe inrichting van het gebied meteen worden afgestemd op deze snelweg.

Ook de plannen van de gemeente met betrekking tot boerderijverplaatsing en voorlichting voor de boeren in de nieuwe gebieden zijn in latere ruilverkavelingen terug te vinden. In de ruilverkavelingen 'nieuwe stijl' zijn dergelijke ingrepen uiteindelijk geïnstitutionaliseerd. Met de opname hiervan in de ruilverkavelingsprocedure poogde de nationale overheid nadrukkelijker invloed uit te oefenen op de landbouwstructuur. De Staphorster ruilverkavelingen zijn dus in die zin belangrijk dat ze een proeftuin zijn geweest voor die organisaties die later, tijdens de hoogtijdagen van de ruilverkaveling, zo nauw betrokken zijn geweest bij de uitvoering ervan.

5.3 Ruilverkaveling 1924-1950

Nadat de eerste ruilverkavelingswet in werking trad werden er tot mei 1940 155 ruilverkavelingen aangevraagd (Tabel 5.8). Niet minder dan 75% van deze aanvragen betrof een gebied in één van de vijf zandprovincies. De aanvragen in Friesland hadden voornamelijk betrekking op het in het zuidoosten van deze provincie gelegen zandgebied.

Deze concentratie van aanvragen voor een ruilverkaveling op de zandgronden was niet toevallig. Hier deden zich de meeste cultuurtechnische problemen voor. Het grote aantal kleine bedrijven en de verspreid liggende

⁶² Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1938) 25.

⁶³ Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1948) 38.

percelen leidden, in combinatie met de gebrekkige waterhuishouding en ontsluiting, tot inefficiënte productie-omstandigheden. Het gevolg hiervan was dat de Heidemaatschappij en later de Cultuurtechnische Dienst vooral in deze gebieden propaganda voerden. De situatie rondom Staphorst was hierbij al ver voor de inwerkingtreding van de wet een veel gebruikt voorbeeld.

In de zandgebieden waren aanvankelijk twee typen problemen te onderscheiden. Enerzijds waren er de oude bouwlanden, de essen, enken of engen, waar de versnippering een efficiënte bedrijfsvoering in de weg stond. Anderzijds waren er de hooi- of madelanden, waar vooral de ontsluiting en waterhuishouding verbetering behoeften. In de loop van de onderzoeksperiode verdween dit onderscheid, omdat de blokken zo groot werden dat beide typen in één ruilverkavelingsproject werden aangetroffen.⁶⁴

Al in 1924 maakte de Heidemaatschappij een schatting van de behoefte aan ruilverkaveling in Nederland (Tabel 4.2). De Commissie-ontginning van het Nederlands Landbouwcomité had hier weliswaar al eerder aandacht aan besteed, maar haar analyse was meer kwalitatief van aard. De Heidemaatschappij had behoefte aan exacte oppervlaktes. Met behulp van enquêtes onderzocht zij de behoefte aan ruilverkaveling in Nederland. Hierbij moet worden opgemerkt dat het onderzoek van de Heidemaatschappij zich vooral richtte op de problemen die er in het oosten van het land waren. Om deze reden zijn er geen schattingen van de noodzaak van ruilverkaveling in Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland. Wanneer deze provincies in de analyses betrokken zouden worden, zou het deel van Nederland dat bij ruilverkaveling gebaat zou zijn ongeveer 16% zijn.⁶⁵

De concentratie van ruilverkaveling op de zandgronden tussen 1924 en 1940 was dus een gevolg van zowel cultuurtechnische omstandigheden als van een beleidsmatige keuze van de Heidemaatschappij en de Cultuurtechnische Dienst om zich in eerste instantie op de problematiek van de zandgronden te concentreren (Afbeelding 5.6).

Ruilverkaveling werd na de inwerkingtreding van de wet in 1924 niet zonder meer geaccepteerd als de ultieme oplossing voor de problemen die er in het landelijk gebied waren. Dit valt op te maken uit het grote aantal ruilverkavelingen dat tussen 1924 en 1938 werd afgestemd, opgelegd of kwam te vervallen (Tabel 5.9). Afstemmen en opleggen gebeurde alleen wanneer de lokale bevolking zich niet in de voorgestelde plannen kon vinden. Het laten vervallen van projecten kon verschillende oorzaken hebben. Meestal echter, voldeed de aanvraag niet aan de formele eisen. Met behulp van deze gegevens is het mogelijk een aantal fasen in de acceptatie van ruilverkaveling te onderscheiden.

⁶⁴ Hellinga, 'De wisselwerking tussen cultuurtechniek en ruilverkaveling', 125-126.

⁶⁵ 'Ruilverkaveling benevens wet op de ruilverkaveling', 10.

Tabel 5.8 Aantal aanvragen tot ruilverkaveling in Nederland, 1924-10 mei 1940

Provincie	Aantal aanvragen	Oppervlakte (ha)	Gemiddelde grootte
Groningen	7	2.130	304
Friesland	11	8.966	815
Drenthe	17	4.431	261
Overijssel	35	24.809	709
Gelderland	7	2.947	421
Utrecht	6	5.132	855
Noord-Holland	9	5.890	654
Zuid-Holland	1	235	235
Zeeland	4	4.718	1.180
Noord-Brabant	42	26.593	633
Limburg	16	8.235	515
Nederland	155	94.086	607

Bron: Kopieën van ruilverkavelingskaarten van de Cultuurtechnische Dienst, gedeponeerd bij Alterra. Research Instituut voor de Groene Ruimte. Afdeling Landschap en Ruimtegebruik.

Aanvankelijk had de Heidemaatschappij veel succes. De eerste drie wettelijke ruilverkavelingen, de *Hollumer Mieden*, *Noordlaarder Made* en *Nieuwleusen* vonden doorgang. Dit was ook geen wonder. Hier had de maatschappij vóór 1924 al uitgebreid propaganda gevoerd om tot een vrijwillige ruilverkaveling te komen. Dit was destijds niet gelukt, omdat een handvol eigenaars tegenstemde. Gesteund door de regelingen in de nieuwe wet vonden de eerste aangevraagde ruilverkavelingen zonder al te veel problemen doorgang. Hoewel er in 1926 twee projecten werden afgestemd, werden er tussen 1924 en 1928 acht projecten aangenomen.

Lastiger werd het tijdens de crisisjaren. Hoewel de agrarische sector al vanaf 1922 in een problematische situatie verkeerde, kwam de uitvoering van ruilverkavelingen pas vanaf 1929 in het gedrang. Dit zal mede het gevolg zijn van het feit dat de Heidemaatschappij probeerde ruilverkaveling te stimuleren in gebieden waar ze eerder nog geen propaganda had gevoerd. Tussen 1929 en 1936 werden slechts dertien ruilverkavelingen aangenomen. In dezelfde periode werden er elf afgestemd en kwamen nog eens zes aanvragen te vervallen. Vooral vanaf 1932 beleefde de ruilverkaveling heel magere jaren. Net als in Staphorst vond men blijkbaar ook elders dat het financiële risico van een ruilverkaveling onder deze moeilijke economische omstandigheden te groot was. Hier nam de acceptatie van het instrument meetbaar af als gevolg van economische omstandigheden. Dat het in Staphorst wel doorging hing waarschijnlijk samen met de al eerder genoemde financiering door Rijkswaterstaat en de uitgebreide propaganda die daar gevoerd was.

In de daarop volgende jaren, vanaf ongeveer 1936, toen de crisis op haar retour was en de overheid een serie crisiswetten had ontworpen, was er meer vertrouwen in het instrument. Daarnaast raakte ruilverkaveling langzaam maar zeker bekend onder een breder publiek. Niet alleen in Staphorst, maar overall was het zo dat er geen betere reclame voor ruilverkaveling was dan wanneer er één in de buurt werd uitgevoerd. De aanvragen ingediend tot 1 januari 1940 laten dan ook een duidelijke ruimtelijke clustering zien (Afbeelding 5.6). De Heidemaatschappij en de Cultuurtechnische Dienst maakten dankbaar gebruik maakten van dit effect.

In 1926, dus twee jaar na de inwerkingtreding van de ruilverkavelingswet, probeerde de Heidemaatschappij nog altijd vrijwillige ruilverkavelingen tot stand te brengen met het doel ruilverkaveling in nieuwe regio's te stimuleren. Zo werd in 1926 besloten op vrijwillige basis de *Zure Maat* bij Breedevoort te ruilverkavelen. Een ingreep in dit gebied van slechts 18 hectare met 23 belanghebbenden zou anderen in de regio met het verschijnsel bekend moeten maken.⁶⁶ Mede door deze strategie steeg het aantal aangenomen aanvragen vanaf 1937 dan ook gestaag. In 1937 en 1938 samen werden nog acht projecten aangenomen onder de oude wet.

Tabel 5.9 Aantal projecten dat is aangenomen, afgestemd, opgelegd of komen te vervallen in de periode 1924-1940

Periode	Aangenomen	Afgestemd	Opgelegd	Vervallen
1924 - 1928	8	2	0	1
1929 - 1936	13	11	0	6
1937 - 1 augustus 1938	8	0	0	0
1 augustus 1938 - 1940	19	4	1	6
Totaal 1924-1940	48	17	1	13

Bron: Kopieën van ruilverkavelingskaarten van de Cultuurtechnische Dienst, gedeponneerd bij Alterra. Research Instituut voor de Groene Ruimte. Afdeling Landschap en Ruimtegebruik.

Na 1938 werd het door de nieuwe bepalingen omtrent de stemming gemakkelijker om een ruilverkaveling doorgang te laten vinden. Dit is terug te zien in het aantal aangenomen ruilverkavelingen. Tot en met 1940 werden er nog 19 ruilverkavelingen aangenomen. Er werden er slechts vier afgestemd en één werd opgelegd. In het volgende hoofdstuk is te zien hoe deze groei aan het begin van de oorlog nog even aanhield. In 1941 werden maar liefst 16 projecten aangenomen. Daarna echter beleefde ruilverkaveling als gevolg van de oorlogsomstandigheden een tijdelijke dip.

⁶⁶ 'Verslag van de Hoofdafdeling Ruilverkaveling', 263.

Afbeelding 5.6 Stand van zaken in de ruilverkaveling in 1940

Bron: Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1940)

Het stemgedrag in de onderzoeksperiode is niet gemakkelijk te achterhalen. De uitslagen van de stemmingen zijn in veel gevallen verloren gegaan. Enig inzicht bieden het Tijdschrift van de Heidemaatschappij en de jaarverslagen

van de Cultuurtechnische Dienst (bijlage D). In de eerste staan de uitslagen van de eerste drie ruilverkavelingen: *Hollumer Mieden*, *Nieuwleusen* en *Noorlaarder Made*. Bij de eerste twee was nauwelijks sprake van tegenstand, bij de laatste stemden 33 van de 86 belanghebbenden tegen.

In de jaarverslagen van de Cultuurtechnische Dienst is in de loop van de jaren regelmatig aandacht besteed aan de stemmingsresultaten. Daardoor is voor de jaren 1938, 1939 en 1940 van 23 van de 27 ruilverkavelingen de stemmingsuitslag bekend. Er was in deze jaren een aanzienlijke spreiding van tegenstand over de verschillende projecten. Zo was er in de ruilverkaveling *Zuid-Scharwoude* niemand van de 25 belanghebbenden tegen een ingreep. Ook bij grotere ruilverkavelingen als *Lithoyensche Broek* waren er onder de 526 belanghebbenden maar 17 – dat was slechts 3% – tegenstanders. Andere projecten kregen met meer weerstand te maken. De plannen die men met de ruilverkaveling *Duivensche Broek* had, werden gedwarsboomd door maar liefst 86% van de eigenaars, die 87% van de grond vertegenwoordigden. De plannenmakers kregen hier uiteindelijk toch hun zin, omdat op 19 september 1941 de ruilverkaveling aan het gebied werd opgelegd.

Bij de 23 gedocumenteerde ruilverkavelingen stemden gemiddeld 29% van de eigenaars tegen. Zij vertegenwoordigden 37% van de in stemming gebrachte cultuurgrond. Dit percentage is hoog te noemen. In latere periodes zou gemiddeld rond de 20% tegenstemmen, deze minderheid zou daarmee ongeveer 30% van de in stemming gebrachte grond vertegenwoordigen. Opmerkelijk in deze uitslagen is dat de tegenstemmers gemiddeld meer land vertegenwoordigden dan de voorstemmers. Dit is eigenaardig omdat men sinds het begin van de ruilverkaveling altijd heeft vermoed dat vooral grotere boeren, met meerdere percelen, meer behoefte aan een ingreep zouden hebben. Op dit verschijnsel zal worden teruggekomen in paragraaf 6.3.

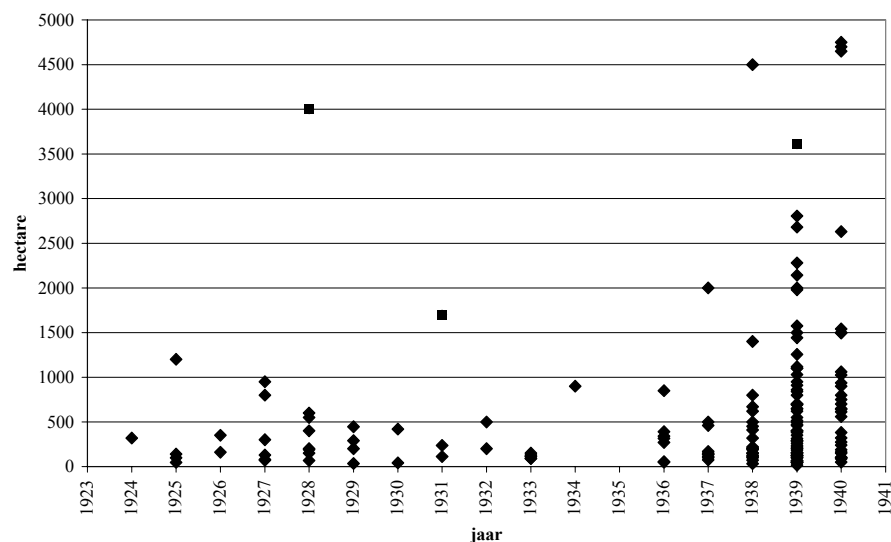
De plannen voor ruilverkaveling die van de hand van de Heidemaatschappij en de Cultuurtechnische Dienst verschenen, veranderden eveneens in de loop van de periode 1924–1940. Gesterkt door de positieve resultaten, werden deze in de loop van de jaren twintig almaar ambitieuzer. Dit is duidelijk te zien aan de hand van de grootte van de plannen (Figuur 5.1). De eerste plannen besloegen maar zelden meer dan 500 hectare, maar in 1927 en 1928 was de gemiddelde omvang van de blokken een stuk hoger.

De eerste aanvraag voor een ruilverkaveling van 4000 hectare bij Staphorst in 1928 is duidelijk te zien in de figuur. Uit de figuur blijkt dat deze aanvraag uitzonderlijk groot was. Het zou nog tot 1938 duren voor er weer een aanvraag werd gedaan voor een gebied van die omvang.⁶⁷ Ook de tweede aanvraag (1931) voor ruilverkaveling in de gemeente Staphorst was vele malen groter dan andere plannen in dat jaar. Hetzelfde geldt voor de aanvraag voor

⁶⁷ Dit was de ruilverkaveling Ospelsche Peel (Limburg). Deze werd in 1949 aangenomen.

Staphorst-West in 1939. Qua grootte van de plannen vormden de ruilverkavelingen in dit dorp dus een uitzondering.

Figuur 5.1 Aanvragen tot ruilverkaveling in Nederland naar jaar en grootte in de periode 1924-1940

Bron: Kopieën van ruilverkavelingskaarten van de Cultuurtechnische Dienst, gedeponeerde bij Alterra. Research Instituut voor de Groene Ruimte. Afdeling Landschap en Ruimtegebruik. De drie met een vierkantje aangegeven punten betreffen een aanvraag voor ruilverkaveling in de gemeente Staphorst

Zoals al eerder gezegd, beleefde de ruilverkaveling tussen 1932 en 1936 matigere jaren. Dit gold zeker ook voor de aanvragen. In de periode van 1932 tot en met 1935 werden maar negen aanvragen gedaan. Vanaf 1936 nam de populariteit van ruilverkaveling weer toe. Het aantal aanvragen steeg snel en ook de gemiddelde grootte nam snel toe van 324 hectare in 1936 tot 1069 hectare in 1940 (Tabel 5.10).

Tabel 5.10 Gemiddelde grootte in hectare van aanvragen tot ruilverkaveling in de periode 1936-1940

Jaar	1936	1937	1938	1939	1940
Gemiddelde grootte (ha)	324	384	561	687	1069

Bron: Kopieën van ruilverkavelingskaarten van de Cultuurtechnische Dienst, gedeponeerde bij Alterra. Research Instituut voor de Groene Ruimte. Afdeling Landschap en Ruimtegebruik.

De aard van de plannenmakerij veranderde maar nauwelijks in deze periode. De nadruk bij de vooroorlogse ruilverkavelingen lag op het verbeteren van de cultuurtechnische omstandigheden voor alle boeren. Doordat ruilverkaveling nog een nieuw instrument was, was er van organisatorische of institutionele inbedding nog nauwelijks sprake. Dit had als gevolg dat ruilverkavelingen in sommige gevallen als geïsoleerde objecten werden uitgevoerd. Vooral de aansluiting van nieuw ruilverkavelde gebieden op de aangrenzende niet-ruilverkavelde gebieden liet te wensen over. In de loop van deze periode veranderde dit. Zoals in tabel 5.10 is te zien, werden plannen voor ruilverkaveling almaar groter. Daarnaast werden oudere aanvragen in sommige gevallen tot één ingreep samengevoegd. Deze schaalvergroting zou betere plannen tot gevolg hebben. Naast de ruilverkavelingen in Staphorst die tegelijk werden uitgevoerd, gebeurde dit ook met de ruilverkavelingen *Rossumer Veld*, *De Scheuten* en het *Ageler Veld*. Deze werden in 1940 samengevoegd tot de ruilverkaveling *Lemseler Esch*. In datzelfde jaar werden ook de ruilverkavelingen *Deurninger Esch* en *Hasseler Esch* samengevoegd tot het plan *Hasseler en Deurninger Esch*.

Naast deze samenvoegingen, waarmee aangrenzende ruilverkavelingsprojecten nauwkeuriger op elkaar konden worden afgestemd, vond ook betere afstemming plaats op andere plannen in de regio. In de loop van deze periode raakten gemeentes en waterschappen actief en passief betrokken in de besluitvorming rond ruilverkaveling. Met passieve betrokkenheid wordt bedoeld dat de gemeente een verzoek kreeg zich welwillend op te stellen in een ruilverkaveling. Zo besloot de gemeente Haren na overleg met de Cultuurtechnische Dienst haar uitbreidingsplan in te trekken in verband met de ruilverkaveling *Glimmer Polder*.⁶⁸ Van actieve betrokkenheid was sprake wanneer een gemeente of een waterschap een aanvraag tot ruilverkaveling indiende teneinde lokale problemen op te lossen. Dit was al het geval bij de ruilverkaveling Staphorst-West en gebeurde ook elders. Zo werd in 1939 bij de ruilverkaveling *Zegveld* de aanvraag eveneens gedaan door het betrokken waterschap.

Uit het bovenstaande blijkt dat ruilverkaveling gedurende deze periode meer en meer ingebed raakte in institutionele en organisatorische zin. Hoewel de rol van waterschappen en gemeentes niet onderschat moet worden, was het toch vooral de Rijksoverheid die gezorgd heeft voor de snelle uitbreiding en acceptatie van ruilverkaveling. Daar tijdens de crisisjaren de meerderheid van de projecten werd uitgevoerd onder werkverschaffing, werd ruilverkaveling vooral op kosten van de rijksoverheid in het land geïntroduceerd.

⁶⁸ Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1940) 28.

5.4 Conclusie

De gebeurtenissen in Staphorst maken duidelijk dat de lokale bevolking niet overrompeld werd door de aanvragen tot ruilverkaveling. Men raakte langzaam maar zeker gewend aan de mogelijkheid dat de overheid ingreep om de cultuurtechnische te situatie verbeteren. Aanvankelijk was de lokale bevolking nog tegen de plannen. Het voornemen om tot bemaling over te gaan, werd bepaald niet van harte verwelkomd. Ook de eerste aanvraag om tot ruilverkaveling te komen kreeg met veel weerstand te maken. Hoewel de Staphorsters toen al enigszins ervaring hadden met cultuurtechnische ingrepen en misschien zelfs de resultaten van de ruilverkavelingen uit nabijgelegen gebieden kenden, was het plan voor deze eerste ingreep wellicht te ambitieus. Een meerderheid van de eigenaren was voor, maar deze vertegenwoordigde slechts 40% van de grond. De crisissituatie had als gevolg dat men huiverig tegenover langlopende financiële verplichtingen stond. Er bestond daardoor weinig neiging tot acceptatie van het nieuwe instrument.

Op nationaal niveau was de situatie anders. Doordat in de crisisperiode nogal wat ruilverkavelingen werden uitgevoerd met subsidie op arbeid van Sociale Zaken begon de ruilverkavelingsmachine op volle toeren te draaien. Overall in het land werden ruilverkavelingen aangenomen en leerde men de mogelijkheden van ruilverkaveling kennen. Achteraf kan worden vastgesteld dat dankzij de werkverschaffingsprojecten een belangrijk argument tegen ruilverkaveling kon worden weggenomen. Doordat cultuurtechnische werken zo goedkoop konden worden uitgevoerd, kon het idee ontstaan dat het financiële risico aanzienlijk minder groot was en nam de acceptatie van het instrument toe.

Met de positieve resultaten van één ruilverkaveling durfde het waterschap het aan de volgende ruilverkavelingen in het gebied aan te vragen. Deze oorspronkelijk drie, maar als één plan uitgevoerde ruilverkavelingen werden door de gemeente als basis gezien voor een groot herstructureringsplan: plan Staphorst 1941. In het kader van dit plan vond naast de uitvoering van de ruilverkavelingen Staphorst-West en Staphorst-Noord ook een reeks andere maatregelen plaats die alle ten doel hadden de gemeente, en in het bijzonder de agrarische sector, te helpen ontwikkelen. Deze elkaar opvolgende serie van plannen en de integratie ervan hebben niet alleen de lokale bevolking doen wennen aan sturing vanuit de overheid, ook overheden zelf hebben ervan kunnen leren. Waar het gemeentebestuur van Staphorst zich bij de problematiek rond de bemaling en de eerste aangevraagde ruilverkaveling nog afzijdig hield, nam ze bij de latere twee ruilverkavelingen een veel actievere houding aan. Het ontwikkelde uiteindelijk plannen die nauw aansloten bij de ruilverkavelingen. Sommige onderdelen van het Plan Staphorst 1941 zouden niet hebben misstaan bij de ruilverkavelingen 'nieuwe stijl', zoals deze

onder de Ruilverkavelingswet van 1954 werden uitgevoerd. Deze integratie van planning op gemeentelijk niveau en ruilverkaveling is bij een aantal ruilverkavelingen verspreid over Nederland waarneembaar. Dit betekent dat de periode 1924-1954 kan worden gezien als een tijd van maatschappelijke, organisatorische en planologische inbedding van ruilverkaveling.

De volgorde van de ingrepen, van bemaling naar herontginning tot ruilverkaveling, maakt duidelijk dat het tot stand komen van de wet alleen niet voldoende was om van ruilverkaveling een geaccepteerd en veel gebruikt instrument te maken. Het was noodzakelijk dat de belanghebbenden op de hoogte waren van de mogelijkheden van de cultuurtechniek en dat ze enkele praktijkvoorbeelden voor handen hadden. Het lijkt erop dat men, eenmaal bekend met ruilverkaveling, de financiële effecten rooskleuriger inschatte. Dit is te merken aan het ruimtelijke spreidingspatroon van aanvragen voor ruilverkaveling. Een aanvraag leidde vaak tot nieuwe aanvragen in de buurt. De Cultuurtechnische Dienst en de Heidemaatschappij speelden hierop in door de aanleg van proefvelden en het organiseren van excursies naar nabijgelegen ruilverkavelingen. Hier is duidelijk te zien hoe de betrokken organisaties strategisch reageerden op de houding die er op lokaal niveau ten opzichte van het instrument bestond.

Daarnaast was de kans op een succesvolle afloop van de stemming in deze periode aanzienlijk groter dan de periode ervoor. Sinds de invoering van de ruilverkavelingswet in 1924 was nog maar de toestemming van de helft van de eigenaars nodig, die ook de helft van de in stemming gebrachte grond moesten vertegenwoordigen. Dit werd later als een zware eis beschouwd, maar het was ten opzichte van de ruilverkavelingen zonder wet een belangrijke stap vooruit voor de voorstanders van ruilverkaveling. In 1938 werd het vereiste draagvlak opnieuw veranderd. Vanaf toen was nog maar een enkele meerderheid nodig om de doorgang van een ruilverkaveling veilig te stellen. Hier is duidelijk zichtbaar hoe het vereiste draagvlak werd verkleind om het aantal in uitvoering genomen ruilverkavelingen te doen toenemen.

Tenslotte was er in een aantal gevallen nog een directe aanleiding die een gebied tot een aanvraag bracht. In Staphorst waren dit plannen voor de aanleg van de nieuwe rijksweg. Ook elders is de uitbreiding van de infrastructuur aanleiding geweest voor een aanvraag. In de ruilverkaveling *Buchten* (Limburg) was de aanleg van het Julianakanaal aanleiding voor de aanvraag.⁶⁹ De doorsnijding en versnippering die deze ingreep veroorzaakte, zou teveel nadelige gevolgen voor de landbouw hebben. Ook de aanleg van de Afsluitdijk heeft in dit verband een rol gespeeld. De aanvragen voor de ruilverkavelingen *Gooische Zomerkade* en *De Buitendijken tussen Naarden en Muiderberg* waren

⁶⁹ Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1937) 8-9.

hier een direct gevolg van.⁷⁰ Doordat het IJsselmeer niet langer onderinvloed van de getijden was, overstroomden deze gronden niet meer. Hierdoor leverden investeringen in de ontsluiting en waterhuishouding van deze gebieden voldoende rendement op om tot een ruilverkaveling over te kunnen gaan.

Vooroorlogse ruilverkavelingen worden ook wel aangeduid als ruilverkavelingen ‘oude stijl’. Als kleinschalige projecten waren ze in de eerste plaats bedoeld om de individuele landbouwer te helpen. In de nieuwe situatie was nog plaats voor alle boeren. Hoewel dit over het algemeen zeker het geval was, is binnen deze periode al een langzame verschuiving naar ruilverkaveling ‘nieuwe stijl’ waarneembaar. De projecten werden groter, het streekbelang ging een steeds nadrukkelijker rol spelen en in Staphorst werden zelfs al boerderijen verplaatst. Het instrument bleef echter onverminderd op de verbetering van de omstandigheden voor landbouw gericht.

Er werd in de periode vóór de Tweede Wereldoorlog maar weinig tot ruilverkaveling overgegaan, zeker in vergelijking met de naoorlogse periode. Het belang van deze zestien jaar ligt in de inhoud die het instrument op lokaal niveau kreeg. De technisch-juridische omschrijving van ruilverkaveling kreeg, door de toepassing ervan op lokaal niveau, een maatschappelijke inhoud. Ruilverkaveling kreeg een eigen dynamiek en leek steeds vaker te worden toegepast.

⁷⁰ Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag* (1937) 10.

